

Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР - АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

Айбала Дадаев

1/2017

ЯНВАРЬ-ФЕВРАЛЬ

ДЖ. - Э. А. КОРКМАСОВ

«...Его песня не забыла ничего, не прошла мимо даже самого ничтожного явления. Она воспела всю прелесть свободы и весь ужас рабства. Она провела резкую черту между бедными и богатыми, она возвысила героизм борьбы, осмеяла преступную подлость и алчность реакции имамата и горского правительства.

Когда мы соберем и издадим песни нашего старого поэта Дадава, вы увидите, какую роль могли и должны были сыграть эти живые, полные страсти и революционного воодушевления слова»(1925г.)

Дж.Коркмасов. Роль и значение печати Дагестана. Махачкала,1926г.

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер - адабият ва
жамият - политика журнал

Учредитель
Министерство
печати и информации

1952 йылдан башлап чыгъа

Издаётся с 1952 года

1

2017

январь - февраль

Государственное
бюджетное учреждение Республики
Дагестан Редакция республиканских
литературных журналов "Соколенок" и
"Литературный Дагестан"

БУ НОМЕРДЕ:

АДАБИЯТ ВАРИСЛИК

А. ДАДАВ. *Шиърулар*.....3

ИЛМУ АДАБИЯТ

С.АЛИЕВ. Шаирни яшав ёлуну хаслыгъы
ва яратывчулугъуну оьзгюрлюгю.....39

АЙБАЛА ДАДАВНУ ГЪАКЪЫНДАГЪЫ
ЭСДЕЛИКЛЕР.....65

ГЪАЛИГИ ПОЭЗИЯ

А.МЕЖИТОВ. Къунан эдик.....73

М.АТАБАЕВ. Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз..74

БАДРУТДИН. Мингкюллю.....75

А.ЖАЧАЕВ. Биз гетербиз.....76

Ш.-Х.АЛИШЕВА. Антым бар.....77

С.МАМАЕВА. Бирев де.....77

К.КАЗИМОВ. Къарт орманчы.....78

ПРОЗА

А.УСТАРХАНОВ. Хабарлар.....79

ЭСДЕЛИКЛЕР

К.АБУКОВ. Гёзюнге къарап, гёнгюнгдегин
биле эди.....84

З.ХИЯСОВ. *Шиърулар*.....88

АНА ТИЛ – АЛТЫН ХАЗНА

А.САЙИТОВ. Къумукъ тилде оьзге
тиллерден гелген сёзлени язылышы.....93

Баш редактор
Мурад Агьматов
тел. 67-16-31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Атабаев
А. Гьажиев
А. Жачаев
Б. Магьамматов
М. Шихавов

Редакцияны адреси:
367025, Магьачкьала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия - 67-18-75
редакторлар - 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №1
на кумыкском языке
январь - февраль

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
Tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер ПИ №ТУ5-00354 от 09. 12. 2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №1 2017

На кумыкском языке

Выход в свет 17.03.2017 г.

Тираж 809 экз.

Заказ № 0204 Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Адабият варислик

Тюнегюн бар...
Эр уланлар бугюн ёкъ.
Йырчы КЪАЗАКЪ

ДАГЪЫСТАННЫ БИРИНЧИ ХАЛКЪ ШАИРИ

Айбала ДАДАВ

Шаирни 160 йыллыгына

АЙБАЛА ДАДАВ ЧЫГЪАРГЪАН КЪАЗАКЪ ЙЫРЛАР

ОЙТАНЛАГЪА БУЛАЙ БИТГЕН ТЕРЕКДЕЙ

Ойтанлагъа булай битген терекдей,
Инивюне кыйын гелген гюнлерде,
Агъалары турармы экен арекде.
Бир кызбайны кюлу тийди ягъада,
Вай - вай, агъам, намус салды сагъа да.
Душманынгны къан аягъын сен ичсенг,
Къара юз булан гелгин магъа да.
Бер чи, иним, сени арслан билегинг,
Гъали сынды мени болат юрегим.
Сендей этип шо душманны йыкъмасам,
Варисликге къалсын мени тюбегим.
Тюбегимни оъз кюлума алырман.
Гюнден сайын шол душмангъа тюшермен.
Душманымны геленткисин гөрмесем,
Гёк бөрюлер йимик болуп улурман.
Гъайт, инивюм, бугюнден сонг, сенден сонг,
Бу дюньялар энни магъа герекмей.
Гечеси - гюню булан бир болсун,

Дюнъялагъа бир бурлугъуп болмайман.
Къарайгъан ярыкъ дюньям чарс болгъан,
Аягъым ерге салып алмайман.
Басагъан арт сингирим къыркъылгъан,
Бётекели, ананг оьлгюр, боз ювушан,
Ястыкъ этип ятармы экен къазакъ эр.
Къазакъ эрни негетине етдирмей,
Къагъып алып къоярмы экен къара ер.
Къазакъланы ютгъан булан тоймайгъан,
Азирейил, ананг оьлгюр, алпавут.
Янгызланы жыйып аяп къоймайгъан.
Къазакъ эрлер йимик болсам да,
Къанлы къазакъ сени йимик тюгюлмен.
Къазакълыкъда минип оьтген айгъырны,
Шол байланы карасына матарман.
Шол байланы аршын чачлы ативюн,
Шо ативню генг къучакълап ятарман.
Шол ативню тебе чачы бир къолтукъ,
Билегиме чырмамайлы оьлмейим.
Кёрпе чачны алып ятса гёрейим.
Ятма къойсам, мен къазакъ яш оьлейим.

ОЧАРЛАГЪА ЧЫКЪМА ОЛАЙ БОЛМАЙБЫЗ

Очарлагъа чыкъма олай болмайбыз,
Гъали болгъан янгы байны кёбюнден.
Сёйлесе кеплер алып тебине.
Яратгъаным оьзюнг гелир эбине.
Бу дюньяда гъали болгъан байлар бар,
Аталары таймай тулпар ат минген.
Аналары атлас тышлап тон гийген,
Дюнъяны терсин - онгун бек билген.
Уланлары гирип барса жыйынгъа,
Яш уллудан оьрге чыкъма къарамай.
Байлыкълны бар батырлыкългъа санамай.
Гъали буса алдын болгъан байлар бар.
Байлыкълын батырлыкългъа санайлар,
Байлыкълны батырлыкълдан аламы,
Ярлы уланлар осал кыызбай боламы.
Пачалардан шулай приказ гелсе де,
Байлыкълны орталыкългъа салсын деп.
Ананг оьлгюр чыкългъай эди уланлар,
Къучагълна сыйгъан чакъл алагъан.

Гёрюр эдим дарай мачий байланы,
Гюню гелсе яйылышып кьалагъан.
Къыйын гелсин кьысгъа аякълы кьызлагъа.
Бай деп айтып байны уланын сюеген.
Байгъа барып дарай гёлек гиеген.
Ерге гирсин байдан тувгъан баш осал,
Дав деген гюн кьош артына гиреген.
Ананг оьлгюр, батыр тувгъан кьазакъ эр,
Гёк гюллеге кёкюрегин гереген.

КЪАБУРГЪАСЫ КЪАЛЫН ГЕЛГЕН КЪАРА АТЫМ

Къабургъасы къалын гелген къара атым,
Къара атым неге бола, къардашым.
Къавгъалы гюн сени къайдан табайым,
Сени табып, сени къайда минейим.
Ва къазагъым, мине бусанг тулпар мин,
Чабувудда ону алдына жан чыкъмас.
Ва къазагъым, чюе бусанг тарлан чюй,
Сом оьрдеклер ондан оьтюп ёл алмас.
Вёре, къазакъ, яр ягъалап юрюме,
Яр тартылар, къазакъ, сени сув тартар.
Сув тартгъан сонг, есир къазакъ, жан кьоркьар,
Жан кьоркьгъан сонг, дагъы къазакъ, бет къайтар.
Ювугъум деп осал эрге сыр чечсенг,
Очарлагъа чыгъып ону ятгъа айтар.
Чече бусанг къазакъгъа чеч сырынгны,
Къысмачлагъа салгъан булан сыр чечмес,
Къырып этин алгъан булан сёз бермес.
Къабулардан къатты ел урса,
Япондагъы май тереклер чайкъалар.
Чайкъалгъанда тамуруна гюч болур.
Ягъалагъа басып яв гелсе,
Шол явларда кёп къазакълар пуч болур.

ДАДАВ ЙЫРЛАГЪАН КЪАЗАКЪ ЙЫР ¹

Ялп-ялп этген ананг да оьлсюн, ябалакъ,
Ялкьгъанда къайсы яргъа кьонмагъан.
Бётекели авлакъ, белдав тюз,
Беллер де къабур кимге къазмагъан.
Аркъалагъа битген акъ элме,

¹ Инкылапчылары бир яшыртгъын гезмесинде, Йырчы Къазакъ ким болгъан,
- деп сорав этилгенде Дадав шу йырны йырагъан болгъан. Болатханов Амирхан
хабарлай эди.

Эливаш, кимге таякъ болмагъан.
Тёбесинде лабай чычкъан уялап,
Къазагъымны башы къайда къалмагъан.
Къан токътагъан, сен батырым, кёл эдинг,
Къайда гюйсе, ананг да оьлсюн, бийдаякъ.
Къувушулгъан гемелени бурну эдинг,
Бурнулары булай битев къуш болуп,
Булутланы оьрге - тёбен бура эдинг.
Къаршы алдында къылыч ойнап дав буса,
Сен, батырым, бюдюремей тура эдинг.

ЯХСАЙЛЫ ДЕЛИ ОСМАННЫ ЙЫРЫ

Яхсайларда сен онгмагъан, Дели Осман,
Абзарында къалды сени ит улуй.
Аранында къалды сени ат кишней,
Къангалы къапуларынг сени сырлыкъды.
Дос-къардашынг батды сени, къырылды,
Такъталы уйде тогъуз солдат къаравул.
Айланамны алгъан мени Ясавул,
Пачалардан магъа кагъыз гелер деп.
Яш жаныма неден себеп болур деп,
Пачалардан кагъыз гелди, охулду.
Яш жаныма недеп себеп болмады.
Баламенлер онглу - терсли къурулду.
Повесткалар тёбен багъып бурулду.
Мени аркъама юз къамучу урулду.
Мен бараман Сибирь деген элlege,
Эр уланлар барса гелмес ерlege,
Къара экмекдир мени уланлар азыгъым,
Яхсай бийлер, сизге чыгъа языгъым.
Эндирейлер тогъасларын къакъмасын,
Яхсай бийлер йылкъысына бакъмасын.
Эки бояр гелип гете яныма,
Эр мыйыгъым бояп гете къаныма.
Эр мыйыгъым мени уланлар къар болду,
Генг юрегим бугюн мени тар болду.
Хатарлы сынгыр къолум байланды,
Аягъыма баш урагъан солдатлар,
Айланамдан чубурушуп айланды.
Очарларда очар ташым бош къалды,
Ичкилерде бал аягъым гиши алды.
Гъей барагъан, аллагъисен, эки атлы,
Яхсайлы бусанг, къоччакъ, бери къайт,

Башыбыздан тегюлеген чачны да айт,
Бойнубузгъа янгы илинген хачны да айт.
Яхсайда болгъан бизин къардашлар,
Къардашлардан алдын герек къурдашлар.
Къарагъайдай узун къурух алсынлар,
Ёл ягъагъа мени сыным салсынлар.
Огъар да мени тархым язсынлар,
Билгенлер билип дуа этердей,
Билмегенлер ай сени деп гетердей.
Очарларда очар ташым бош къалды,
Ичкилерде бал аягъым гиши алгъан.
Гийирдилер ич - ичинден уйлеге,
Савутларым элтип илди чюйлеге.
Мен оьлген сонг тулланмагъа – отав ёкъ,
Мен оьлген сонг йыламагъа олжа ёкъ.
Къонакъ уюм отав болуп туллансын,
Хоншу къызлар олжа болуп йыласын.

ТОРКЪАЛИЛИ ТОНАЙ БИЙНИ ЙЫРЫ

Эндирей салаланы уланы,
Къапчыгъайлы Къзакаъайны гиевю,
Торкъалили Тонай бийни къзагъы,
Атылып, ат гюренге гирди дей,
Ат гюренден эки тор ат ерлеген,
Сайлавуна Тонай бийни миндирген.
Кериван шагъарлагъа ёл салып,
Тор атланы къамучулай тербенген.
Гъайдап чыкъгъан ягъадагъы явлагъа.
Хапарсыздан къатты урунгъан давлагъа,
Айланышгъан шол ерлерде, урушгъан.
Айланмалар толур-толмас баш гесген.
Оьзеклер сызар-сызмас къан тёкген.
Шол ерлерде барлап, ёкълап къараса,
Тонай бийге онг гёзюнден окъ тийген.
Къзагъына тербенмесдей бек тийген.
Бийкесине онгсуз хабар йиберген.
Шол хабарлар бийкесине етгенде,
Шол бийкеси эсер-месер болду дей.
Болатлы къайчыларын ерге уруп,
Шол бийкеси ялан мачий ёл ёртгъан.
Шол бийкеси яланаякъ сув гечген,
Етип гелген Тонай бийни уьстюне,
Тонай бий узун тартып кюстюне.
Айгъа багъып аякълары узалгъан.

Гюнге багъып гюндей бети къуваргъан.
Аччы ичеги аягъына чырмалгъан,
Токъ ичеги тогъуз ерден тувралгъан,
Юрюп баргъан къазагъыны уьстюне,
Ол къазагъы узун тартып кюстюне.
Айып эди сен къазакъгъа оьлмеге,
Авлакъларда азиз жанлар бермеге.
Вай, къазагъым, уллу умутум бар эди.
Онгача хыялларым кёп эди.
Бегевюллер тапгъан алай ат да оьлсюн,
Бийке ажыйлер тапгъан алай нарт да оьлсюн.
Бийкелер тапгъан бий яшлар
Гюн гёрмесин бугюнден сонг, сенден сонг,
Усталар сагъа сокъгъан гёк савут
Тагъылмасын бугюнден сонг, сенден сонг,
Сен минеген гоган тюсю аргъумакъ
Минилмесин бугюнден сонг, сенден сонг.
Къадагъалар этген эдик гъал учун,
Тереклер гесген эдик сап учун.
Сагъа, къазакъ, не намуслар бар эди,
Торкъалили Тонай бийни малы учун.

ГЪАМЗА ЮРТЛУ АКЪМУРЗАНЫ ЙЫРЫ

Аталардан бизге къалгъан кёп акъча,
Акъча булан шу жыйынны кютейик.
Кютмей бусакъ, гел, атланып гетейик,
Тутуп олар сонг атланы ерлеген.
Тар ёллагъа салып шону тербенген,
Гъайдап баргъан Азгъан юртну уьстюне.
Сиз туругъуз, Азгъан юртлар туругъуз,
Йылкъыланы гъайдап бара турабыз.
Яшыртгъынлап алып гетди деп айтмагъыз,
Бир урунмай бир къызбайлар къайтмагъыз.
Къувзай чыкъгъан Азгъан юртну къувуну,
Ойнай экен агъа-инини бувуну.
Бекмурзасы бир артына къарагъан,
– Не къарайсан, мени инивюм, артынга.
Къоркъа бусанг, мени инивюм, къайтсана,
Айбалагъа менден салам айтсана.
Сен минген сари атлагъа мингенмен,
Сен такъгъан савутланы такъгъанман.
Сен тувгъан ата-анадан тувгъанман,
– Къоркъа бусанг, мени агъавум, оьзюнг къайт.

Айбалагъа менден салам озюнг айт,
–Къоркъа деп сагъа, иним, айтмайман.
Эрнинге эр мыйыгъынг битмеген,
Авзунгдагъы сарилеринг гетмеген.
Къаркъаранг сени, инивюм, къатмагъан,
Къойнунгда ана тюгюнг ятмагъан.
– Гъайт, агъавум, узун сёзню къысгъасы,
Етип гелсе Азгъан юртну къувуну,
Чабып - чабып аркъалагъа чыгъарбыз,
Гёк атлагъа къамучулар яярбыз.
Буччагъында от гюллебиз къоярбыз.
Туманлардай тютюнлерин басдырып,
Янгурлайын гюллебизни къуярбыз,
Тютюнюне сыпатыбыз боярбыз.
Гюллесине тёшюбюзню таярбыз,
Ал бергенге азав биздей батарбыз.
Арт бергенге бир-бир тюбек атарбыз.
Шону да айтып шол инивю битгенче,
Етип гелген Азгъан юртну къувуну,
Ойнай экен Акъмурзаны бувуну.
Чабып аркъалагъа чыкъды дей,
Гёк отлагъа ямучулар яйды дей.
Буччагъына от гюллесин къуйду дей,
Тютюнюне сыпатларын боягъан,
Гюллесине кёкюрегин таягъан,
Ал бергенге азав биздей батгъанлар.
Арт бергенге бир-бир тюбек атгъанлар.
Бурулуп агъавуна къараса,
Агъавуна къолтукъ тюпден окъ тийген,
Ол, эливаш, тербенмесдей бек тийген.
–Мал къыдырма минген мени сари атым,
Сари атымны къаршы алдыма тартсана,
Ону уьстюне гъайдакъ ерни салсана.
Агъавунгуну сал сюеги – сари алтын,
Шонда алып гъайдакъ ерге артсана.
Абайынга элтме бетинг чыдамас,
Агъавунгуну Анадолгъа атсана.
Мал къыдырма минген шону сари атын,
Сари атын къаршы алдына тартды дей,
Ону уьстюне гъайдакъ ерни салды дей.
Агъавуну сал сюеги – сари алтын,
Шону алып гъайдакъ ерге артды дей.
Абайына элтме бети чыдамай,
Агъавун Анадолгъа атды дей.

Яннабургъа сари атланы тартды дей,
Къалалардан къарап болгъан анасы.
– Хош-хош геле, мени балам, хош геле,
Яннаурда сари атлары бош геле.
Барагъанда, балам, экев болуп гетдигиз,
Гелегенде янгыз неге гелесен?
– Барагъанда, анам, экев болуп гетсек де,
Гелегенде янгыз озюм гелгенмен.
Шу йылкъыгъа Акъмурзаны бергенмен.
– Бешиклеге, балам, салсам бишер деп,
Гъайлеклеге салсам, къулум, тюшер деп,
Эки тизим бешик этдим, чайкъадым,
Къолларымны къолбав этип байладым.
Къысгъа гече къыркъ туруп,
Къыркъ тамурдан сагъа, балам, сют бердим.
Шо сютюмню мен чи гъалал этмеймен.
Сан-санынг сени, къулум, сёгюлсюн,
Бир ярангдан ал къан болуп тёгюлсюн.
– Билип-билмей магъа, анам, айып этме,
Гермелердей мени тёшюм герилсин,
Денгизлердей мени къарным сёгюлсюн,
Денгизлени бойлап ятгъан къайыр хум,
Тебинмейли тай туягъы батармы,
Сени баланг ярасындан къутулса,
Агъавуну къаны ерде ятармы?

ЮНУС ДА, ХАНМУРЗА ДА, КЪАЗАКЪ ДА

Юнус да, Ханмурза да, Къазакъ да,
Оълмели жанлар эди тезокъда.
Ат къоюп чыкъды булар къачакъ деп,
Адамлары айта эдилер къоччакъ деп,
Яшлар этмес оюнланы ойнады,
Негъакъ ерден адамланы къыйнады.
Башладылар адам тутуп сатмагъа,
Терский деп немец тутуп, кётюр деп.
Къарачыгъыз булар этген кююне,
Гийирдилер Зиявутдинни уюне.
Зиявутдин Гъажимурзаны уланы.
Немец язып алгъан уйню планы.
Бир гече Зиявларда къалгъанын,
Немец айтгъан бары болгъан гъалларын.
Сотни салды элтип Атлыбоюнгъа,
Къарачыгъыз олагъа этген оюнгъа.

Биченин, емин атларына ашатды,
Къыркъ дёрт гюн къыйынлыкъда яшатды.
Беш минг эллий тюмен харж да этди.
Кёп амалсыз пакъырланы зар да этди.
Атлыбоюнгъа этген иши байрам - той,
Орус полкнун юртгъа салып яйдырып,
Гюнде булар он эки оьгюз сойдуруп,
Нече минг тюменлени зая этди.
Гёрдюлер ахыратны азабын,
Сонг олагъа Аллагъ салсын къзабын.
Ханмурза авруп ятды къотанда,
Рагъатлыкъда жан бермеди ватанда.
Юнус да себеп сююп жанына,
Гирип баргъан Нугъбек бийни янына.
Гьеч амал табылмады кёмекге,
Салып ону оьлтюрдюлер тюбекге,
Сонг Къзакъны Торкъалиден тапдылар,
Юрту булан ону уьстюне чапдылар.
Тутуп шону шунда, Анжиге, гелтирди.
Гелтиргендокъ уруп ону оьлтюрдю.
Яхшы улан яман ишни этерми,
Яман этген яхшылыкъгъа гетерми.
Сонг туснакъда къалды атлыбоюнлулар,
Амалсызлар гёрдю къара къыйынлар.
Кёп къыйналмай бир экиси къайтдылар,
Къошакъайны Сибирлик деп айтдылар.
Зиявутдинни военныйге бердилер,
Буйрукъ этди военный суд этмеге,
Йигирма дёрт сагъатдан битмеге.
Амалсызны уьйде сеси ёкъ эди,
Яш жанына бир де кёмек этмеге.
Бу ишлени Дакоюп офицер англагъан,
Ол айтгъангъа гъакимлер де тынглагъан.
Зайнутдин пачалыкъны бириси,
Тенглилерден ярып чыкъгъан тириси.
Ол сюймеген пачалыкъда болурму,
Ону айтгъан сёзю ерде къалырмы.
Юрюп гелип, алды сени судунгдан,
Бир жанынг къурбан болсун атынгдан.

БУГЛЕНЛИ ГЪАМЗАТХАННЫ ЙЫРЫ

Гъамзатхан, сен бугленли болсанг да,
Мычыгъышлы къатын сени тапса да,
Атланышдың Гъамзатхан Навуюртдан.
Къачакъ чыкъдыңг яссы авлакъны оъзюне.
Яссы авлакъны гъалын - гюнюн билгенче,
Юрюп тюшдюнг Къарапетни уъстюне.
Ол Къарапет яман кагъыз яздыргъан.
Тез етигиз кёстеклилени къувуну.
Ичинден Ильясы чыкъды дей.
Тувра гелип тирмен уйге гирди дей.
Сен къайтсана, Ильяс батыр, къайтсана.
Шулай багъып гъали гелген ёлунгдан.
Мен тувгъанлы хаталыман къолумдан.
Ильяс батыр артынъерли къайтды дей.
Къычырып кёстеклилеге айтды дей.
Гъайт, кёстеклилер, бираз бери гелигиз,
Сиз, кёстеклилер, айланып сеп салыгъыз.
Гъамзатхан бар тирмен уйню ичинде.
Намус ёкъму ичигизде гиччине.
Уруп шонда Ильясны йыкъды дей.
Экинчиси Алхас батыр чыкъды дей.
Алхас батыр къабул гёрген къалмагъа,
Ильясны сал сюегин алмагъа.
Уруп шонда шону уъстюне йыкъды дей,
Уъчюнчюсю Али бийим чыкъды дей.
Али бийим шулай айтып сёйлеген,
Эки улан бар шу ерлерде йыгъылып,
Сиз не этесиз йылгъынлагъа тыгъылып.
Къыйын бардыр эр намусун сатмагъа,
Ойтанлагъа гирип шунда ятмагъа.
Шуну да айтып Али бийим юрюген.
Али бийим къош тюбегин чакъды дей,
Али бийни тюбеги бош болгъан.
Гъамзатхан шулай айтып сёйлеген:
Али бийим, мюгълет ёкъдур сёзюне,
Гъали чи юзюнг къаршы юзюме.
Уруп шонда Али бийни йыкъды дей,
Силкинип тирмен уйден чыкъды дей.
Арагъындан шонда ерин алды дей.
Али бийни айгъырына салды дей.
Али бийни берданкасын атды дей,
Къычырып кёстеклилеге айтды дей.

Гъайт, кёстеклилер, яхшы буса туругъуз,
Кёстеклилеге булай хабар айтыгъыз.
Юз минг асгер болса, артыма къараман,
Уъч уланны бир гюнагъы ёкъ эди,
Уъч уланны жанын къыйып бараман.

КЯХУЛАЙЛЫ ПАШАЙНЫ ЙЫРЫ

Дагъыстан областны еринде,
Шурински округну элинде.
Таргъуниски участканы къолунда,
Кяхулай деп айтылынган юртунда,
Пашай - Къади Магъамматны уланы,
Дагъыстангъа аты айтылган буланы.
Ол Пашайны ювукълары кёп эди,
Генжалиге тенг этгени ёкъ эди.
Яшдан берли бирче болду юрюшю,
Бир-бирине малим эди гъар иши.
Ичип - ашап йыбана эди гъар вакъда,
Камариски кациница¹ номюрде,
Белгиси ёкъ аз деп, кёп деп оьмюрде.
Генжалини оьмюрю аз болганда,
Къасум къызбай арагъа сёз салганда,
Эндирейден къонакълары гелгенде,
Ювукълары ону англап билгенде,
Гъариси гъар янына гетгенлер,
Булагъа онгачалыкъ этгенлер.
Алтысы да шонда янгыз къалганда,
Яман дослар яман хыял къургъанлар.
Буланы дос лакъыры битмеген,
Бу ишлеге Пашай хыял этмеген.
Ол Пашай сувъяравгъа чыкыганда,
Уруп шонда Генжалини йыкыганда,
Къамалганлар эшиклерин бегетип.
Ол къызбайлар оюн - сёзюн бир этип,
Авур эди ол Пашайны юрюшю,
Саламатлыкъ булан эди гъар иши.
Ол Пашай сувъяравдан гелгенде,
Генжалини терс йыгылып гёргенде,
Къандан толган ол Пашайны гёзлери,
Булар экен Генжали айтган сёзлери:
«Пашай, магъа бу ишлени этер деп,

¹ Кациница – гостиница болма герек.

Бугюн мени къаным зая гетер деп,
Инанып ишден хантав болдум мен,
Гъеч пайымны алмай къалдым мен».
Ол Пашайны гёзьяшлары тёгюлген,
Ол номюрню эшиклери бегилген.
Кисесинден тапанчасын къолгъа алып,
Намус жыйып, юрегине ягъ салып,
Ол Пашай эшиклерин ачгъанда,
Къасум къызбай терезеден къачгъанда,
Гъасанхан хынжал урма суюгенде,
Чёгеленген тапанча онгсуз тийгенде.
Гъасанхандан сонг ургъан Акъамгъа,
Гъажи мисгин жанын берген ахшамгъа.
Учьюсю де йыгъылышып къалгъанлар,
Лакъайлар гъарай къувун салгъанлар.
Уруп шонда учьюсюн де йыкыгъанда,
Ол Пашай Генжалини уьстюне чыкыгъанда
Айтгъан: «Сени къанынгны алдым», - деп,
«Дослугъума сагъа герти болдум», - деп,
Генжалиге тапанчасын тутдуруп,
Душманларын онглу - терсли ятдырып,
Гирип баргъан Надирлени уьюне,
Къарама сююп бу ишлени куюне.
Атакъ - Гъажи Герейханны уланы,
Ол сёз берген сени алмай къойман деп,
Бу иш гъали билинмесе болмай деп,
Гече булан полициягъа баргъанлар,
Ишни - гъалны орталыкыгъа салгъанлар.
Яш да, уллу да айтгъан яхшы этген деп,
Ювукъ учун герти намус кютген деп.
Генжалини баш къурдашы Пашай деп,
Къурдаш учун шолай этсе ошай деп,
Халкъны ичинде сен башынгны оьр этдинг,
Бугюнден сонг къурдаш - досгъа тёре этдинг.
Гъар кимни де къурдашы бар, досу бар,
Къурдашларын алма сени къасты бар.¹

¹ А. Ю. Абдуллатипов 2004 йылда чыгаргъан «Уьч шаир» деген китапдан алынган.
109 – 110 б.

ИРАЗИХАННЫ ЙЫРЫ

Мен, Микаил, Магъамматны уланы,
Йыбав учун язгъан эдим буланы.
Къумукълу Чанка Чопанны уланы.
Иразихан умут этип доллукъгъа (уллулукъгъа),
Иразихан гирди сотник къуллукъгъа.
Орусланы низам болуп англады.
Сотниклени хыйлыларын танглады.
Юзбаш булан гъали яхшы.
Гелди огъар вахмистерлик берилип.
Иразихан уланлардан тири эди.
Гъабас ерде юзбаш булан сёйледи.
Юзбаш булан гъали бузукъ болгъанда.
Юрегине яман хыял алгъанда,
Акай деген къурдашына айтды дей.
Акай къурдаш, турмажакъман шунда да.
Худай Аллагъ язгъан болур шонда да.
Акай туруп тор атына ер салгъан,
Иразихан къамучусун къолгъа алгъан.
Ор орма гийген, савутларын байлагъан.
Торкъалили ёлгъа тюшюп гъайдагъан.
Кёнде излеген бир къардашын Болатны,
Кёп эркеклер этме болмай бу затны.
Гелип тюшген Торкъалини юртуна.
Муштарлиси гелген шону атына.
Атны сатып орам бойда акъча алгъан.
Хоншусунда гелин гелеген той болгъан.
Бираз заман тойгъа барып таянгъан,
Уллу - гиччи яшлар булан йыбангъан.
Кюлеп де ойнап шо тойларда бийиген,
Дагъыстанда арт бийивюм шолдур деп.
Савбол этип тойда минген атына.
Къонагъыны яшын да алгъан артына.
Вокзалда атын берип къайтмагъа,
Болгъан ишни малим этип айтмагъа.
Вокзалгъа етген машин, етишген,
Иразиге кёп ёлдашлар онг тюшген.
Магъачкъалагъа гъаж къылмагъа барагъан,
Иразини гъар бир де ишин сорагъан.
Иразихан яшырмагъан бирин де.
Иразини алып гетген яшырып.
Машин булан барып тюшген Къуругъа,
Формасы учун ёрагъанлар уругъа.

Консул булан тюшермен деп бир ёлгъа.
Консул огъар тамашагъа къарагъан.
Иразини гъар бир де ишин сорагъан.
Иразихан яшырмагъан бирин де,
Иразини туснакъ этген еринде.
Чечип - чечип савутларын алгъанлар.
Иразини этген иши недир деп,
Ону да ягъын бизге билдир деп.
Иразини этген ишин терс этмей,
Ону да айыплы этип гёрсетмей,
Консул ону эркин этип чыгъаргъан.
Ол Хункерни къапусуна тюз болгъан.
Хункер огъар тамашагъа къарагъан.
Недир сени мурадынг деп сорагъан.
Не буса да Къуллугъундан ер деген.
Рази болуп шо гюн юзбаш этди дей.
Пачаланы абуруна етди дей.
Яш улангъа вахмистерлик кюрлюкдюр,
Офицер болмакъ шондан дагъы оърлюкдюр.
Пача болмакъ бу да дослар абурлукъ.
Дос къардашым бир кюй этсин сабурлукъ.
Дос къардашлар бары шулайлар.
Къызардашлар барысы да йылайлар.
Къызардашлар амалым деп кант эте,
Сени гёрмей турмасбыз деп ант да эте.
Сени эсгерсек юрегибиз ял бола,
Эсгергенде бир къыйынлыкъ гъал бола.
Гъапсат деген къызардашы къыйнала,
Иразихан къайда барса пай да ала.

АЛБЕРИГЕНТЛИ ИРАЗИНИ ЙЫРЫ

Алберигент деген эллерде,
Ирази деп Байдар байны уланы.
Бий Магъаммат къардашы экен шоланы.
Бий Магъаммат Иразиге айтды дей,
Биз барайыкъ Жюнгютейге оъзюне.
Къарачыгъыз, къардашына айтгъан сёзюне,
Къызардашым Айзанатгъа сорайым.
Барма суюсенг, мени амалым, барырсан,
Къайтма суюсенг, мени амалым, къайтарсан.
Гел деп сагъа жан къардашым айтгъан сонг,
Гелмеймен деп огъар не этип айтарсан.
Къаз - къаз басып, къара атын ерлеген.

Чюйдеги савутларын сермеген.
Савутларын такъгъан экен сакълыкъгъа.
Ол Магъаммат чыкъгъан экен махлукъгъа,
Акъча булан оьлтюрмеге сёйлеген.
Къайтарып Иразини, бир затны багъана этип,
Йибере ва ёлда оьлтюре.
Оьлюмню алдында айта:
Сакълыкъ учун алгъан савут къолуна,
Къачакълар чыкъгъан муну ёлуна.
Эки эркек тутуп тургъан билекден,
Бир осал эр чанча тургъан юрекден.
Талпынгъанда бош болмаса билеги,
Ярылмасмы атоллуну юреги.
Гъей, уланлар, йиберилиз къолумну,
Эркин этип айланайым ёлумну.
Гъаригизге бир - бир яра салайым,
Мен де бир аслам пайым алайым.
Йибермеген атоллуну билегин,
Шулай яргъан атоллуну юрегин.
Шуну да этип артынъерли къайтды дей,
Жюнгютейге къувун этип айтды дей,
Жюнгютейлилер чыкъгъан экен къарама,
Иразиге болгъан ишни сорама.
Акъ сюеги акъ авлакъгъа ташлангъан.
Уланлары эки гёзю яшлангъан.
Аччы ичеги аягъына чырмалгъан,
Токъ ичеги токъсан тогъуз тувралгъан.
Уьйдеги баш олжасы тул къалгъан.
Дёгерек арбаларын екдирип,
Енгсизине ону башын тутдуруп,
Дос къардашгъа гъуя гъарай къопдуруп,
Гелдингми, сен Ирази, гелдингми,
Къардашынгны душман тутуп оьлджюмю?
Душман экен дос къардашны яманы,
Къайда барса пайын алып гелеген.
Гетген, Ирази, сени атангны заманы.
Иразиден къалгъан етим сав чакъы,
Къоярмы Магъамматны амангъа.

Башыкълъкъны йырлары

МЕН АЙТАЙЫМ ЭКИЛЕНИ – УЬЧЛЕНИ

Мен айтайым экилени, уьчлени,
Башдан гетген къыйынланы, гючлени.
Гётерилмей туман, дослар, къайтмай танг,
Ярылмай экен юрек, чыкъмай жан.
Агъ дегенде, адам билмей гьалымны,
Кюстюнгенде жыйма болмай санимны.
Кюстюнгеним шынжыр бугъав уьзердей,
Кюстюнгеним эдил бузну ирите.
Сени дертинг юрегимни чирите,
Разимен деп сёз берген эдинг магъа.
Нечик болдунг магъа ялгъан болмагъа,
Мен де сени, досум, сюйдюм алмагъа.
Буюрмасын оьзге улангъа бармагъа,
Барсанг да, тутгъан уьюнг бузулсун.
Къайынларынг бир де къалмай тозулсун,
Язывларынг сени магъа язса да,
Языкълъгъым сени анангны бойнунда,
Йыл ятмагъын баргъанынгны къойнунда.
Кёп сюйгеним сюрме болсун энгинге,
Ананг башын бийик тутду тенгине.
Сени энни отавунга тизгенинг,
Отбашынга тизилсин, не увалсын.
Йылай туруп эки гёзюнг сув алсын.
Тююне туруп ал энглеринг къаралсын,
Чачынгдай акъ билегинг таралсын.
Борлагъан йимик сени акъ чархынг,
Ачкъарынга тююнерге ачылсын,
Йылай туруп яш юрегинг янчылсын.

УМСАЛИМАТ ГЮЛ АЧМАГЪАН БЮР ЭДИ

Умсалимат, гюл ачмагъан бюр эдинг,
Яшлыгъынг булан сен чи кюр эдинг.
Авулунгда къызыяшланы гёре эдинг,
Сен олагъа гъар гюн айып бере эдинг.

Уланлагъа сёйлей, гёзю къарай деп,
Сыры кыыргъа чыкъма неге ярай деп.
Сюймакълыкъ сабуру ёкъ зат экен,
Бир юрекни гюйдюреген от экен.

Юрегим суюдю ону, изледи,
Бир Аллагъым арабызны тюзледи.
Арадан бир аз заман гетгинче,
Рамазан ай тамам болуп битгинче.

Хапарсыздан гелип тюшдю байрамгъа,
Жаным огъар гъашыкъ болду гъайрангъа.
Гече - гюндюз ол къомузсуз той эди,
Сант чархымны шатлы этип къоя эди.
Йыбана эдим ону булан гъар вакъта,
Пашманлыкълар гелип тура ол ёкъда.
Гесилинсин адамланы тиллери,
Чорт сынсын душманланы беллери.

Бир жанымны къаркъарамдан айырды,
Къуванчымны гёз алдымдан тайдырды.
Энни йыбав кимлер булан этейим,
Бир жаны ёкъ къаркъарамны не этейим.

Оьлгюнчеге савлай жаны тая экен,
Яш кыызланы ярым этип къоя экен.
Бер, Аллагъым, бер чархыма жанымны,
Жансыз этип ажиз этме санымны.
Жанымны бермек, Аллагъ, сендендир,
Юрегимни гъасил этмек мендендир.

ГЪАШЫКЪ ЙЫР

Айтар эдим къарасагъыз, къурдашлар,
Юрек салып тынгласагъыз, сырдашлар.
Энни айтайым гёрген кыйын ишлерим,
Эсге гелсе, бек кысаман тишлерим.

Гел чи, досум, сагъа айтайым гертимни,
Мени болгъан юрегимде дертимни.
Мен билмеймен сени, досум, юрегинг,
Сени бардыр менден оьзге герегинг.

Гел чи, досум, сагъа дертим яяман,
Дертли кюйде шулай оьлсем, заяман.
Мен не этейим, кьыйыным кёп тынчымдан,
Гъашыкълыкъны оту яна ичимден.

Оту янып-янып чыгъа юрекден,
Къарагъанда гёрюнмейсен арекден.
Къаршылардан къарап сени гёрмесем,
Етим яшдай мунгаяман мен оьзюм.
Мени досум, гъашыкълыкъда гъар сёзюм.
Бир сени учун сапырандай саримен,
Я сапунлар жувгъан булан агъарман.
Шулай дертим булан мен оьлсем,
Дюнъяда не гёрдюм деп барырман.

Гече ятсам, юху гелмей гёзюме,
Бир сени учун кьыйын тюшген оьзюме.
Эл арада сёз юрютме адатдыр,
Инандырып къайтажакъгъа налатдыр.

Инандырма болмай бусанг оьзюмню,
Айтмай кьойгъан болгъай эдинг сёзюнгню.
Сен кёп суйсенг, айтажакъсан досум деп,
Бир Аллагъым, бизге кёмек болсун деп.

Айып этме шу сёзлени айтгъан деп,
Эшитмесек, айтгъан сёзден къайтгъан деп.
Вай суймакълыкъ, бу не яман зат экен,
Гёре багъа юреклеге оьте экен.

Кёп суйгенмен айып этме магъа да,
Ялгъан айтсанг, хатир къалар сагъа да.
Ялгъан айтмакъ – къарангылыкъ къабурда.
Кёп суйген сонг аз бола экен сабур да.

Бир сени учун мен чыгъаргъан гечелер,
Бизин йимик айрылгъандыр нечелер.
Ай сени деп айтгъандан пайда ёкъ,
Бизин йимик кёп суйгенлер къайда ёкъ.

ГЁЗЕЛЛИК ГЁРЮНДЮ ШОНДА ГЁЗЮМЕ

Уланлар, сёйлеймен, ёкъдур ялгъаным,
Ёлда бир гёзелни гёрюп гъашыкъ болгъаным.
Бир керен Шурадан геле эдим оъзюм,
Ёлда бир гёзелни сонг гёрдю гёзюм.

Алмас гечив деп айтагъан Шура оъзенде,
Гюн йимик нюрю балкъыйгъан юзюнде.
Тиледи ол менден, арбама минди,
Гъали де излеймен тапмайман ол гюнню.

Етдик Къапчугъайгъа ол онда къалды,
Ону гъашыкълыгъы ичимде янды.
Не атын билмедим, не ерин аны,
Таймай гёз алдымдан къуймурну саны.

Болгъан экен ол оъзю тазадан къысыр,
Къалды юрегимде, чыкъмады бу сыр.
Бир керен мен Къумукъда бичен чаламан,
Ахшам иш ессини уъюне бараман.

Бир гюн Айдемир алып барды ишге,
Тувардыкъ машинни, токътатдыкъ тюшге.
Сонг шондан ахшам къайтдыкъ Къумукъгъа,
Къадирлеге тюшдюк, барып ёрукъгъа.

Шонда бирев чакъырып элтди,
Бирев этгени йимик къонакълыкъ этди.
Абур-сый этди шонда оъзюме,
Гёзелим гёрюндю шонда гёзюме.

Дослукъ, ювукълукъ ёкъ ата-анада,
Болмалы тугюл гёзел талада.
Тиледи ол менден сёз бер магъа деп,
Тамаша къызым бар берме сагъа деп,
Изледим багъана бирдагъы гелме,
Патимат гёзелим бирдагъы гёрме.

БИЗ КЪУРАЙЫКЪ ДЕВЮРЛЕНИ ОНГУНА

АЗИМГЕ КАГЪЫЗ ¹.

Торкъалили мен Микаил оъзюмдюр,
Айтылагъан сен Азимге сёзюмдюр.
Тапанчаны танглап эт деп язасан,
Айт чы, досум, кимге къабур къазасан.
Бандарлыкъны ташлап банда болсанг да,
Бирев гёрмес бир кепекни хайырын.
Тархлар тартып язылгъан деп айтасан,
Англатагъан акъны, гёкню айырып.
Йиберемен аргъып чыкъгъан танг булан,
Мен охуйгъан къайтып, къайтып къангынча,
Шо сёзюнге таяв болсун тапанча.

(1906 й.)

МЕН АЙТАЙЫМ БУ ПАЧАНЫ АДАТЫН

Мен айтайым бу пачаны адатын.
Дагъыстанда этген ишин, гъар затын.
Дагъыстанны Маскев пача алгъан сонг,
Гъар затлары ихтиярсыз болгъан сонг.
Харж деп уйге эки манат салдылар,
Яратгъан яхшы ерин, агъачын,
Пачалыкъгъа тарыкълы деп алдылар.
Къарачыгъыз нап заводгъа не этелер,
Къумач фабрикни сатып багъа этелер.
Тамакюню пыныравгъа (пачкалагъа) салдылар.
Спичкеге эки къат харж алдылар.
Къара халкъны аздырма къасткъылдылар,
Байлар, бийлер мурадына етдилер.
Арта гъаман гъакимлени зулмусу,
Урушбатгъа къарай энни кёбюсю.
Аз бергенге кёп берсин деп айталар,
Гъакимлер байны, бийни туталар.
Бийлер талай ерлерибиз бир якъдан,
Пакъырлагъа къыйын болду гъар якъдан.
Пакъырланы болмай ишге пагъмусу,
Бийлени битип къалгъан рагъмусу.
Макътав, Аллагъ, сенсен бизин ессибиз,

¹ Азим – о замангъы Порт - Петровск шагъарда заводда ишлейген Айбала Дадавну ювукъ адамы.

Гъеч ёкъ эди бу ишлерде эсибиз.
Магъач охуп гъар законну билдирип.
Дагъыстанны кёмегине гелир деп.

Жалалитдин бу ишлени башлады.
Сайпутдин бир оланы яны эди.
Мама, Муртаза - Гъажи – оланы кёмекчиси.
Шамил, Къазимагъаммат деп макътайлар,
Оланы азгине айтып токътайлар.

НАМАРТЛАНЫ СЁЗЮ

Герек чи инсангъа нечик де бир кеп чекмеге,
Аллагъдан төре деп, яда олюп гетмеге.
Намарт бол, сат мени шо аслам пулгъа,
Кагъыздай дёндюрюп ал мени къолгъа.

Яда чыгъар къайгъысыз, сыргъалакъ ёлгъа.
Яшавум ягъылсын, яв йимик къолгъа.
Къолларым болсун сынып бичимде,
Бёртейим оъзюм де хуртдай къуйрукъ ичинде.

Сюйсенг ал чыгъарып сюйген къатыным,
Тек чыгъар ченкдей улан деп дангъа атымны.
Яда алдынгъы заманда йимик,
Бал бермей, бер магъа агъу - отларын,
Айтгъанынг болмаймы, чарт деп чартласын дюнья!
Чалынгъан къыякъдай сынсын бутларым.

Инсанланы еси, Тенгирим мени,
Инсапсыз этмегир гъайым ёкъ мени.
Тек ари сакълагъыр чомарт къоллардан.
Мен оъзюм болсам да къара къуллардан.

Сатсам да шайыгъа досум - ювугъум,
Тек магърюм къоймагъыр аслам пуллардан.
Яр явсун уъстюме, къой басып мени!
Кеп чегип, къувана къалайым энни!
Сатсам да аямай досум, ювугъум!
Тек гёрюнмейим элде буюгъуп!

(1909 – 1910 й.)

**ИХТИЯР МИЛЛЕТЛЕГЕ ЮРЮТМЕГЕ
ГЪАР ЗАТНЫ ¹...**

**Алдын оруслукъ эди, пачалыкъ низам эди,
Законну билмей эди, бусурманлар хам эди.
Бир солдат начальник деп юртгъа буюра эди,
Бремен тарыкъ десе, амалсыз халкъ бара эди.
Бременге еге эдик, жыйыв десе бере эдик,
Этме чара ёкъ эди, кёп кыйынлар гёре эдик.
Гавурлукъ озгъан эди, шариат азгъан эди,
Шариатлыкъ ишлени барысын бузгъан эди.
Шариатлыкъ ёкъ эди, гебин кыймакъдан башгъа,
Закон деп уйрете эди, бары уллугъа, яшгъа.
Эки давчуну иши законну кююнде эди.
Диван бек болма тюшсе, алимлер сююне эди.
Орус билим охума салды бир халкъ яшларын,
Аллагъым билим берди, гъакъыллы этди башларын.
Франциягъа барып охуду, илму билди,
Гъар бир затгъа етишип къайтып уюне гелди.
Олагъа ихтияр эди гъар къуллукъну алмагъа,
Хыялын олай тутду, халкъгъа кёмек болмагъа.
Бир - бирине ярашды, адамлагъа къарышды,
Юрегиндеги сырын айтып, халкълагъа ачды.
Сизде зулмулар кёп деп, этме тарыкъ бир эп деп,
Оьмюрню зая этмегиз, ишни билмей юрюп деп.
Гелди Къазаныш, Къумукъ, гъарт юрт Шурагъа ювукъ,
Халкълар бек тутгъан болса, ишлер тюзеле эди тезокъ.
Ишин тутмады эллер, бек къайгъырды Аселдер,
Аселдерни сёзю учун буйрукъну язды селдер.
Пачалыкъдан тайсын деп, халкъны рагъат къойсун деп,
Студент деген затны бирин къоймай ёйсун деп.
Булар гетди Сибирге, къарагъыз зая оьмюрге,
Жалав да, Сайпутдин де Парижге чыкъды бирге.
Жалав Османияда басмаханагъа гирди,
Гъар пачалыкъгъа ишни газет этип йиберди.
Жалав Османияда, бирлери мунда гёрюнюп,
Бу ишни токътатмады, я ялкып, я эринип.
Оьзлер айтагъан болду, гёнгю сююнчден толду,
Бирлер гъали де къаст эте, бузма сююп бу ёлну.**

¹ Дадав Магъамматовну бу шийъусу «Ишчи халкъ» газетни экинчи номеринде 5-нчи майда 1918 йыл печать этилген.

Ачдылар гъуриятны, тайдырдылар солдатны,
Ихтияр миллетлеге юрютмеге гъар затны.
Алимлер олтурсунлар, шариатны къурсунлар,
Къул ёкъ, бий ёкъ, бар оьзден, алив яшап турсунлар.
Алимлер алим болсун, бары да гъалим болсун.
Шариат гёзел терек, емиши малим болсун.
Шариат деген бир зат, тюрю - тюрю сёз эте,
Шулайлыкъ булан тутуп, ишни нечик тюз эте.
Жагъиллер эрши гёре алимлерден шо затны,
Бир йимик сёйлемейлер бары да шариатны.
Гъакъдан тюшген бир калам, Расул этген шариат,
Шариат булан болсун ислам динге гъар бир зат.
Алимлер шариат этсин, студентлер законну,
Бир - бирине ярашып, тутсун ишни мекенли.

ПАЧА АВДУ, ЙЫГЪЫЛДЫ, ЭРЕТУРМА БОЛМАДЫ

Пача авду, йыгъылды, эретурма болмады,
Офицер, генераллар ёлун къурма болмады.
Халкъ эс тапды, гёз ачды, зулмуну тапды ерин,
Ерли халкъны бай - бийлер, олар акъдыргъан терин.
Закон байлар къолунда, ачгъычын сакълай бекде,
Чырмап ургъан ярлыны, турмасдай аякъ тюпге.
Ярлы халкъ языкъ болгъан, тергев иши болмагъан,
Ерлер, мюлклер, топуракъ деп, гъеч затны тангламагъан.
Бырынгылар хам болгъан, пис амалы болмагъан,
Сюрме, чачма артыгъын ерге багъаламагъан.
Бийлер деген халкълагъа бирлер кёмеклик этген,
Авлакъдан онглу ерлер къотангъа деп гёрсетген.
Халкълар да ойламагъан даим елп къалыр деп.
Бизин арек тайдырып, оьзлер есси болур деп.
Бийлени гючю болгъан нёкерлер кёмек берип,
Къотанланы мюлк этген халкъны билмессиз гёрюп.
Сонг Абдулмуслим Шавхал гелтирген орусланы,
Орусну гъакимлери оьктем этген буланы.
Бийлер булан байлары гъакимлени дос этген,
Гъакимлер къалгъан халкъгъа зулму этме къаст этген.
Сонг инсан кёп болгъанда, ер хадири билгенлер,
Бийлеге гючю етмей, гъакимге арз бергенлер.
Гъакимлер бийлер булан дослукъну юрютгенлер,
Къотанланы бийлени атына бегитгенлер.
Гъакимлер рушбатчы эди, зулмучу эди бийлер,

Къотан, тав бийленики, шулай болгъан кюйлери.
Энни гъакимлер де ёкъ, рушбат булан гъукму этме.
Заман болгъан ерлеге, къайтып есине етме.
Ерни еси – къара халкъ, сюрсюн, чачсын бары халкъ,
Топуракъ эркин болду, къанып къалсын ярлы халкъ.

(1921 й.)

БИЙЛЕР МИНГЕН БИЙИК ТАВ

Гъурият ярыкъ къошду юлдузлагъа, айлагъа,
Мюлклю ерлерин алып, хорлукъ салды байлагъа.
Гъуриятны шавласы халкълагъа гъакъыл яйды,
Адашды юрт байлары, башдан гъакъылы тайды.
Баммат Гъажи¹ маъзуну, Нажмутдин помощниги,
Булар адашгъанлардыр, кимни бар огъар шеги.
Нажмутдин гелип юртгъа алдатды къардашларын,
Терс ёлну онг гёрсетип, айыплы этди башларын.
Абдулжалил Гъажи де айлана эди чалышып:
Пача юрютген ёлну тутгъан эди къарышып.
Гиччи Гъажи тилчиси эди, ари - бери чабагъан,
Даъай Мамав делиси, кёмекчилер табагъан.
Абдул - Вагъап Гъажи де буланы секретары,
Бу язып, ол къол салып, тасдыкъ эте эди бары.
Оър авулла Хункерхан болгъан губернатору,
Давда тюбек атмайгъан, айтылгъан батыры.
Жочай да, Абакар да, Дадай да, Адильхан да
Бек гъаракат этдилер, тек тапмадылар пайда.
Абдулкъадир Гъажи де гъакъсыз тутгъан писири,
Яза эди ялгъан кагъыз англамай эди бири.
Исрапил капитан, Осман комиссар эди,
Бийлер оърге минер деп кёп умуту бар эди.
Чадим, Гъажи, Гъарун дюр эди конвойлары,
Чырмалды аягъына намартланы ойлары.
Бийлер минген бийик тав, болгъан экен къар хола,
Гюн тийип къары ирип, ерге батылып бара.
Бийлени юзю къара, болмас жувуп, акъ этип,
Мен эсгерген намартлар тутмас ишин гъакъ этип.
Къотанлагъа, ерлеге не гъал сала гёрсюнлер,
Юзю къара намартлар савлай ерге гирсинлер.
Жакъав да, Муталим де айтыла эди «алим» деп,
Булар да ант эте эди: «Герти имам, малим» - деп.

¹ Бу йырда атлары эсгерилгенлер бары да шо йылларда яшагъан шаирни юртлулары.

Охугъан алимлер де сёйлемей эди гъакъны,
Ант этип таза эте эди тарыкъсыз «покъкъурсакъны».
Алимлер олай тутса, жагъиллер де таярмы,
Ёлну бузгъан алимни жаны булан къоярмы!

БАЙЛАР - БИЙЛЕР ПАЙХАММАРНЫ ВАРИСЛЕРИ

Уламалар варислик ол пайхаммаргъа
Тюз этип юрютсюн халкъын бир ёлгъа.
Ачсын китапларын, алсынлар къолгъа,
Салсынлар тюз этип бакъдырмай солгъа.
Дюр буса вариси ол пайхаммарны,
Сёйлесин бир йимик китапда барны.
Тутмасын хатирин олар досланы,
Тюз ёлгъа бек этсин бары къастланы.
Варисликге къалгъан тюрюлю емиш бав,
Бузмасын дазусун сакъласынлар сав,
Дазуну буза деп этмей бири дав,
Гъар ким бир къапу ачып, гёрсете йыбав.
Юрюсюн барысы бир къапу ачып,
Абурсуз этмесин гъар ерге чыгъып.
Таймасын жагъиллер оьзлерден къачып,
Оьлешсин емишин савлайын чачып.
Бек этсин дазусун, этмесин йыракъ,
Тарыкъ агълюге саламат турмакъ.
Шариат низамын бир йимик къурмакъ,
Герек такъсырлыгъа таъсирин урмакъ.
Бары халкъгъа савгъат шариат илму.
Гъар ким суюген якъдан сёйлемек ёлму.
Бирлеге гъурият, бирлеге зулму,
Сёзюн дюр этеген шагъатмы, пулму?
Бирлери сёйлейлер пул учун сёзюн,
Абурсуз этелер гъар ким оьз-оьзюн.
Китапда бар кюйде айтмайлар тюзюн,
Гёнгюбюзден чыгъа ону учун бизин.
Айландыра шарны, башгъа кюйлеге,
Онглу кююн излеп байгъа - бийлеге.
Пасат салып битди, тамам дюньягъа,
Къабуллар пул учун отда гюймеге.

¹ Шаирни шиъруларыны сатыр тизилиши оьз заманында журналларда, газетлерде бар кюйде сакълангъан.

БИЧЕРАХОВ ДАГЪЫСТАНГЪА ГЕЛГЕНДЕ

**Бичерахов Дагъыстангъа гелгенде,
Магъач мисгин Жюнгютейде оьлгенде,
Бий офицерлери къайтды Шура - къалагъа,
Ва уллулукъ этип къалды олагъа.
Оьз ичинден гъакимликни къурдулар,
Дагъыстанны еси болуп турдулар.
Ярар – ярамас деп ойлап къарамай,
Къара халкъдан бар гишиге сорамай,
Губернатор этди Мусалаевну,
Ойламады булар эрши - айыпны.
Шагъарны ичин министерден толтурду.
Парламент деп бирлер гирип олтурду.
Айда дёрт минг манат гелим яздылар,
Къурулгъан советлени буздулар.
Умут этип ихтияр бар бизге деп,
Халкъ да тынглап тюз айтагъан сёзге деп,
Турмай эди къара халкъ иш биле деп,
Бу ишлерден бизге бетлев гелир деп.
Дагъыстанны юкге салып, пул алып,
Юрюй эди ондан - мундан ёл алып.
Ол намартлар ишибизни билдилер,
Артыбыздан тилев этип гелдилер.
Герти чыкъды гъар ишигиз сизин деп,
Къошугъуз арагъызгъа бизин деп.
Бири Адильгерей эди, инженер,
Айта эди ол гъукуматда гъар не бар.
Экинчиси мычыгъышлы Кюсюк деп,
Бир этигиз бизин сизге къошуп деп,
Кюсюк деген гъали болгъан пачабыз.
Бу сырны халкъ билсин учун ачабыз.
Алгъа салып Акъушаны алимин,
Билигиз, халкъ, бу иш герти малимин.
Большевиклер етип ювукъ гелгенде,
Оьзлени иши болмажагъын билгенде,
Гелип бизге союз болуп гетдилер.
Юреклерин бираз рагъат этдилер.
Министерден толгъан Шура шагъарын,
Гелип энни бизден излей хабарын.
Намартланы уялагъан бири ёкъ,
Къоркъгъан барып сыйынмагъа ери ёкъ.**

Таву - тюзю тамам билген гьалларын,
Къачма ер ёкъ, тутгъан бары ёлларын.
Айлана яны бары яр болгъан,
Намартлагъа яшама ер тар болгъан.

(1918 – 1919 й.)

БИЗГЕ ШУЛАЙ КЪАПУЛ ТУРМА ЯРАМАЙ

Ол намартлар бютюн тутмай бир динни,
Яманлыгъы артып юрюй гъар гюнню.
Ойлашгъангъа иши малим тезокъдан,
Имансызлар кёмек излей къазакъдан.
Бичераховну йиберип гелтиртди,
Яравлу адамланы оьлтюртдю.
Тажидин Кадиевге не этдилер,
Олай нече яхшы адамлар гетдилер.
Танытды Дагъыстанны гьалларын,
Талатды Шакъавузну малларын.
Жыйдылар бар яравлу затыбыз,
Осаллыкъгъа чыгъардылар атыбыз.
Бичерахов Нухбекни этип инарал,
Инарал жыйын этип алымланы сайлады,
Таман чакъы гъар не затны пайлады.
Азмы эди Нажмутдинни байлыгъы,
Сегиз юз тюмен эди айлыгъы.
Сегиз юз тюмен магъа етмей деп,
Аны булан мени харжым битмей деп,
Минг тюмен тилей эди айына.
Къарачыгъыз адамланы оюна.
Акъчагъа алданмайгъан гиши ёкъ,
Орталыкъны тюз этердей иши ёкъ.
Башчылары гъуриятдан тайгъанлар.
Гелтирип ингилисни яйгъанлар.
Аркъа таяй ингилисге, къазакъгъа,
Ишлер шулай бармас бугъай узакъгъа.
Гюч берейик биз рабочий союзгъа,
Ва тюшейик барыбыз да бир гъызгъа.
Мен, уланлар, гележек гюнлени ойлайман,
Халкъ тынгласын деген сёзню сёйлеймен.
Халкълар неге гысап этип къарамай,
Бизге шулай къапул турма ярамай.

ЯНГЫ ДЮНЬЯ, ЯЛ ЭТДИНГ

Йырладым мен Баймурзаны, Юнусну ва Къазакъны,
Тергедим мен ювукъ булан узакъны.
Ювукълардан эшген елге тѣш гердим.
Узакълагъа етмесми экен ангым деп.
Гъайт анасыз, девюр, мени ювугъум,
Ювугъунгну оьгей гѣрюп, ят этип
Нече - нече чыгъа эдинг узакъгъа,
Бугюн сени къалибингни къолгъа алдыкъ,
Къуват бизде, тюшдюнг темир тузакъгъа.
Талкъылагъа тюшюп чайналдыкъ,
Кесевлейин яна - гюе къыйналдыкъ.
Деврендинг, дюнья, мени чѣкюч зангыма.
Чачыма къырпакъ увуп чал этдинг,
Къулакъ салып мени йырав ангыма:
Чинк артында гѣзюм ачып ял да этдинг.

ВАЙ, УЛАНЛАР, ЧЫГЪАРАЙЫМ АТЫМНЫ

Вай, уланлар, чыгъарайым атымны,
Ойлашып язма билген затымны.
Къарачыгъыз бу гишини гъалына,
Эркинликни нечик тюшген ёлуна.
Эркинлик булан малы жыйылгъан,
Тавгъа - тюзге аты айтылып яйылгъан.
Бир дегени торкъалили Асельдер,
Огъар ошاپ сыйланмады гъеч бийлер.
Бийни, ханны болмады олай абуру.
Нюрден толсун ону ятгъан къабуру.
Ол Асельдер оьзю мисгин сав чакъда.
Садагъасын уьзмей эди бирдокъда.
Садагъасы уьйге сыймасдай,
Пакъырланы юрегинден таймасдай.
Пакъырлагъа авур - аслам иш тюшсе,
Пайдалы герти сѣзюн айта эди.
Байны сѣзюн къулакъ асмай къоя эди.
Юрюте эди гъар йыл садагъасын, мевлетин,
Аллагъ берсин огъар сыйлы женнетин.
Ол Асельдер бу дюньядан гетгенде,
Бир Аллагъны буйругъун ол кютгенде,
Пашманлыкъ тюшдю ону элине,
Жалалитдин энни халкъны тилинде.

Жалалитдин бир охугъан яш эди.
Яшлыгъы булан тири баш эди,
Ёлдашлардан алдын клас битдирди.
Гъар заманда ону гёнгю хош эди.
Ёлдашлары офицерлер болдулар.
Гъариси ерин табып алдылар.
Жалалитдин офицерликни суймеди,
Атасы да гъеч кепине тиймеди.
Чыгъып гетди ол Парижни элине.
Гъар илмуну жыйылышгъан ерине.
Париж деген нече гюнюк ёл экен,
Билим буса, не де этме бола экен,
Алай сыйлы инараллар оъзю ёкъ,
Къоркъмасов десе, дагъы айтма сёзю ёкъ.
Таныйгъанлар атына икрам эте экен,
Билим буса, не ерге де ете экен.
Инсанланы макрюсюнден сакъ болсун,
Оългенде де билимлилер якъ болсун.

МЕН СЕЙЛЕЙИМ, СИЗ, УЛАНЛАР, ТЫНГЛАГЪЫЗ

Мен сёйлейим, сиз, уланлар, тынглагъыз,
Сёзлеримни гъар бирисин англагъыз.
Мен сёйлеймен бир сёзлени янымдан,
Жан къурдашым Жалалитдин гъакъындан.
Жан къурдашым Къоркъмасовну уланы,
Жан йыбатмакъ учун яздым шуланы.
Таныйгъан дос - ювугъум тынгласа,
Танымайгъанлагъа ишни англатса.
Бары да ишин язсам, къалам кёпдюр деп,
Язгъанларым англаса да эпдир деп.
Азны тюгюл язмагъанман тынглама.
Шулар таман ою баргъа англама.
Торкъали ону тувгъан ери эди,
Тухумунда болсун деген эр эди.
Тухумлары къувана эди оъзюнден,
Гъеч янгылмай эди айтагъан сёзюнден.
Ойлашмайлы эсирек сёз айтмагъан,
Жангъа татып эр намусун сатмагъан.
Яревкелик этип ялгъан айтмагъан,
Къапусуна гелген магърюм къайтмагъан.
Талчыкъгъанда таяв эди талмайгъан,
Амал этип йыгъылмагъа къоймайгъан.

Къанлылар къамалагъан къала эдинг,
Барышдырып, тюзлеп ёлгъа сала эдинг,
Уллулагъа артыкъ гьюрмет эте эдинг,
Иш тапшурса, артгъа салмай кюте эдинг.
Гъар кимге де малим эдинг гъасулу.
Тухумундан тувгъан йимик Расулну.
Ат мине эдинг сайлап тутуп сайлавун,
Тергемединг гъакимлени авлайын.
Къувун болса, аргъып тюшюп алдына,
Бойлап ятып къара ерни ялына.
Сюйрюк йимик сувну ярып гете эдинг,
Сайлангъан уланлардан оьте эдинг.
Аналардан сендей тувсун уланлар,
Магъшарда хоншу болгъур Мукътаргъа.
Токътамайлы къыйыналарынг сёйлесе,
Бир сёзюнг ёкъ миллионгъа тиймейген.
Миллион багъа бердим сёзюнге,
Дюнъя малын тенг этмеймен оьзюнге.
Дюнъя малы кёп янына тиймейми,
Къаршы олтуруп къарап турмакъ юзюнге.

УЛЛУБИЙНИ ЙЫРЫ

Ол игит тавланы батыр уланы,
Мисгин тавлуланы таяву, яны.
Тав коммунистлени болатдай саны.
Гетген Уллубийни йырлайбыз гъали.
Гертиликни суюген, сёзге де чебер,
Ол дюр эди къоркъув билмейген бир эр.
Тавларда, тюзлерде тёгюп къанлы тер.
Гетген Уллубийни йырлайбыз гъалын.
Ол къоркъуп билмейген темир большевик.
Этген гьюнерлерин бир-бир сёйлейик.
Сёйлейик, йырлайыкъ йырда эсге алып,
Къанлы гюнлердеги ону гъалларын.
Герти яш оьмюрюнг бердинг ватангъа,
Кёп кёмек эте эдинг ессиз Дагъыстангъа.
Атынг малим сени тавгъа, гъар янгъа.
Тавлу яшлар йырлайбыз сени гъалларын.
Дагъыстан ишинг бойнунга алдын,
Инкъылап советни большевики болгъан,
Бай-бийлеге къаршы ачувдан толгъан,
Гетген Уллубийни йырлайбыз гъали.
Сыпатына тиреп тюбек чакъгъанны,
Ол кукай асгерлер кюлеп бакъгъанны,
Юрекден алыван къанлар акъгъанда.
Кююн бузмай оьлген йырлайбыз сени.

ЯНГЫ ДЮНЬЯ, ЯЛ ЭТДИНГ

(Совет девюрдеги шиърулары)

ХАМ ТУРГЪАНБЫЗ БУГЮНЛЕГЕ ЕТГЕНЧЕ

Хам тургъанбыз бугюнлеге етгенче,
Билмей эдик яшавубуз оьтгенче.
Биз тура эдик шулай турма тарыкъ деп.
Байгъа къуллукъ этсек, гёзге ярыкъ деп.

Яшыртгъындан хабарлар эшите эдик.
Оруслар девлетден дав эте деп.
Ярлы халкъны янын тутуп ёл этип,
Ленин деген пайхаммар бар ерге ете деп.

Минг тогъуз юз дёртюнчю йылларда,
Жалав гелди Россиядан юртуна.
Ангатды ол о яндагъы гьалланы.
Байланы къалмажагъы маллары.

Гертилейде, биз инамлыкъ этмедик,
Хабарына алып гелген Жалавну.
Ангатмагъа шу сёзлени гертисин.
Ол танглады юрт ичинде Дадавну.

Халкъ сююне Дадавну айырмагъын,
Жалав да арив гёрдю нече де.
Энни не этме гереклигин чечелер,
План къуруп берди Жалав гечелер.

Ярлыланы айлананга жыярсан,
Тапшурарсан гьарисине бир къуллукъ.
Дагъы да кёп ишлерим бар гетейим,
Ленинни буйрукъларын кютейим.

Шону да айтып Жалав гетди ёлуна,
Бу Дадавну кагъыз берип къолуна.
Дадав энни санавун, жамиятын.
Уьчге бёлдю ярлы, орта, байланы.

Инамлы деп, намуслу деп, ягълы деп.
Аркъа таяв биринчилей ярлы деп.

Ол айырды юрт ичинде кёплени.
Тек кьошмады бай ичинден итлени.

Ол айырды Жалалитдинни, Акъаны,
Аминатны ва узун Умгъайбатны.
Солтанбекни, Шагъмурзаны, Патайны,
Тюзелтер деп шулар ёлун Ленин атайны.

ЛЕНИНГЕ КАГЪЫЗ

Салам менден, мени азиз къурдашым,
Гъар дертима таяв болгъан сырдашым.
Алышынмай гъар заман бир гъалда эдинг,
Къыйынлы гюн къардашымдан алда эдинг.

Къардашымдай бет тута эдинг ятлагъа,
Кепинг бузмай увакъ-тюек затлагъа.
Гиччилеге кёп насигъат бере эдинг,
Гъар бир иште халкъ ичинде оър эдинг.

Къайгъы кьопгъан январь деген айдан сонг,
Сендей дослар арабыздан тайгъан сонг.
Бу дюньяны бир татыву къалмады.
Болжалсыз оълме кюй де болмады.

ГЪЕЙ, ДАГЪЫСТАН ИШЧИЛЕРИ

Сёкмегиз совет гъукуматны
Авур деп налоглары,
Нечик зулмулу эди
Алдын Дагъыстанны беклери.
Гётермеге болмас йимик
Уъстюгюзде юклери.
Олагъа жавап береген
Бармы эди эркеклери.
Гъей, Дагъыстан ишчилери,
Англагъыз партияны!
Герти ёлун таныса
Ёкъ ону гъеч зияны.
Пакъыр халкъ учун тёгюлген
Большевиклени къаны.
Тамам совет гъукумат
Загъматчы халкъны яны.

Совет гъукумат ишлей,
Бары халкъ гюн гёрсюн деп.
Охусунлар. Англасынлар
Алгъа багъып юрюсюн деп.
Гъариси бир пайдалы ишге,
Къалам тутуп гирсин деп.
Ялгъанчы намарт душманлар
Оъз абурун билсин деп.
Гъей, адамлар, айланыгъыз,
Билигиз гъалларыгъыз.
Намартланы ялгъан тили
Тар этди ёлларыгъыз.
Гелтирдилер къазакъланы.
Талатды малларыгъыз.
Шайлы эрлени оьлтюрюп,
Ичдилер къанларыгъыз.

Гелтирдилер к̣азак̣ъланы
Нажмутдинлер, К̣айтмаслар.
Ол Нуг̣беклер, Халиловлар.
Мусалаев, Жамаллар.
Даг̣ыстанг̣а ес болмаг̣а
Изледи к̣еп амаллар.
Эсден тайып битерми экен
Шол к̣ыйынлы заманлар.

Юртлардан ашлык̣ жыйды
Эркин этме сурсатын,
Тынглавсуз алып гетди
Г̣ар кимни оыг̣юз - атын.
Разъезд деп ёл боюна
Чыг̣ара эди солдатын,
Ёлда ёлук̣г̣анланы
Талай эди бар затын.

Базарг̣а барг̣ан гишини
Яравлу папах гийип,
Ала эди к̣зак̣ к̣ыг̣арып
Оыжуне гийме сююп.
Амалсыз этме тапмай,

К̣ала эди янып, гююп.
Юртдаг̣ылар к̣ыйналды
О ишлер яман тийип.

Ол намартлар бек к̣аст этди.
Имамны ёлун тутуп.
Ол заманны душманлыг̣ын
Г̣али де болмай унутуп.

Йымышамай юреклери,
К̣алг̣ан таш йимик к̣атып.
Чабып айлана хыялаг̣а,
Болмайлар раг̣ат ятып.

Г̣али де ишни бузма сюе
Деникинни итлери.
Сыпатына илбис сийген,
Бир де уялмай бетлери.
Чаг̣ыр ичип, г̣арам ашап,
Чархда битген этлери.
Адамлар йимик саг̣ына
Итни билмей, гет ари.

ДАГ̣ЫСТАННЫ ИГИТЛИГИ Г̣АК̣ЫНДА ШИЪРУЛАР

Минг тог̣уз юз он сегиз тамам болуп битгинче,
Тёбен Жюнгютейде тавлулар дав этгенде.
Бизин асгер бузулуп башладылар к̣ачмаг̣а,
Онгай тюшдю к̣зак̣лаг̣а тав янг̣а ёл ачмаг̣а.
Дёргели де, К̣адар да таланып бузулг̣ан сонг,
Фронтда асгер к̣алмай г̣ар ерде тозулг̣ан сонг.
Абсалам Левашаг̣а гелтирди к̣зак̣ъланы.
Солдат жыймаг̣а сююп, мысг̣ыллап тав халк̣ъланы.
Чык̣ды Хожал Махиге, ондан да Цудахарг̣а,
Хунзахг̣а етишгинче яйылды тав араг̣а.
Абдусалам бек базынды оыжуню билимине,
Туснак̣ этме, оылтюрме башлады олайына.
Тутдулар алимлерин, г̣ак̣ылы бар башларын,
Бек бузду юреклерин, эсиртди тав яшларын.
Абсалам к̣етюр болду, к̣зак̣ъланы к̣еп г̣ерюп,
Сюйген эди олтурма К̣азик̣умук̣г̣а гирип.

¹ Шиъру «Ёлдаш» газетни 15 июлунда 1925 й. печать этилинген № 44.

Тав халкъ төлев этдилер, Абсалам тынгламады.
 Буланы юрегинден гьеч бир зат англамады.
 Тав халкъ сёзюн бир этди, гьали урма тарыкъ деп,
 Аллагьым оьзю берсе, алырбыз бет ярыкъ деп.
 Ол гюн жумагюн болгъан, чыкъгъанлар жума кьылып,
 Булар башлагъан урма, кьазакъ болмагъан турма.
 Буланы кьасты болгъан гьеч бирин кьоймай кьырма.
 Кьыргъан кьаршы гелгенни, кьутулгъанлар кьачгъаны.
 Шулардан башлап болду буланы ёл ачгъаны.
 Гьей, Дагьыстан батырлар, болду мурадларыгъыз,
 Маълум этдигиз халкъгъа игитлик атларыгъыз.
 Сонг Аякъаьада кьырдыгъыз кёп кьазакъны,
 Чыкъгъан эдилер тавгъа савутсуз гёрюп халкъны.
 Оларда тюбек ёкъ деп, бизде урма топ ёкъ деп.
 Тозулгъан офицерлери жыйылгъанлар кёп ёкъ деп,
 Чыкъды Акъуша уълке, тамам Цудахары да,
 Алдыгъыз дёрт де якъны, кьазакъ кьалды арада.
 Бырынгъы савут хынжал, дёрт де якъдан урдугъуз,
 Аллагъ да кёмек этип, кьойлар йимик кьырдыгъыз.
 Нече пулемет кьалды, нече патрон тюбек,
 Магъа онча маълум тюгюл, санавун тюз сёйлемек,
 Нечелер тюбек тутду, атлар минди яявлар.
 Мингден артыкъ кьазакъдан беш он кьалгъан савлары.
 Олай нече гьар ерде, тав ичинде кьырдыгъыз,
 Аждагъалардай болуп алдын сакълап турдугъуз.
 Сав яшасын тав яшлар, эр юрек, тири башлар,
 Олагъа кёмек учун тюзден баргъан ёлдашлар.
 Кьоймадыгъыз кьазакъны чыкъмагъа тав арагъа,
 Наягъ чыкъса, кьувалап гийирдигиз Шурагъа.
 Али Гьажи акъушалы пурман этип,
 Кьоркъмасов буйрукъ берип.
 Кьазакъны кьыра туруп, гелди Шурагъа гирип.
 Кьазакъны башчылары кьачды Анжи кьалагъа.
 Ерге гирсе билмеймен, дагъы кюй ёкъ олагъа.
 Анжиде токътап болмай, гетдилер Анзалыгъа,
 Оланы кьайда бары малим тюгюл гьали де.
 Деникин бир от эди, эл элни ялкьдыра эди.
 Имансызны зулмусу, юрегин сындыра эди.
 Дюнъягъа кьоркъув салгъан, аждагъадай, машаллагъ,
 Тавлулар янчды башын, кьалмады гьали олар, иншаллагъ.

¹ Бу шиъру 8-нчи августда 1925 й. «Ёлдаш» газетде печать этилген. № 27.

МЕН ДАДАВМАН , МАГЪАММАТНЫ УЛАНЫ

Мен Дадавман, Магъамматны уланы,
Тынгласагъыз, ялгъаны кѣп буланы.
Мен айландым ачылсын деп гъурият,
Парахатлыкъда гюн гѣрсюн деп кюллият¹.
Тарыкъсыз ишлер учун талашдым²
Гъакъылдан тайгъан йимик адашдым.
Башыма абурсузлукъ етдирдим.
Ат, оьгюз, арба – барын битдирдим,
Айрылдым абзарымдан, уьюмден,
Бузулдум яшавумдан, кююмден.
Тувгъан мени ата юртум ташладым.
Ят юртлагъа къыдырмагъа башладым.
Ишлемеге къартлыкъ алгъан къуватым,
Ишлемесем, ъкъ яшавгъа гъеч затым.
Жалав мени кѣп сюе эди альякъда,
Сѣзлери айлансын деп гъар якъда.
Айтагъаны болуп битген сонг,
Оьзюню оьз мурадына етген сонг,
Ол сюймеди мени энни гѣрмеге,
Хыялы ъкъ магъа хайыр бермеге.
Жамалутдин зукъаримни яшы деп,
Гъукуматны ол биринчи башы деп,
Аны да рагъмусу ъкъ гѣзюнде,
Эшитмедим гъеч йылы сѣзюн де.
Забит де бек сююювлю эди жаныма,
Оьктем болгъан, сюймей мени таныма.
Халкъдан мени къыйыным кѣп арада,
Дос-ювугъум ташлагъанлар бары да.
Къыйыным кѣп, къырда къалдым яшавсуз,
Тарыкъсызлар мал жыйдылар ошавсуз.

¹. Кюллият – бютюн халкъ учун.

². Кюйге къарагъанда, Дадав бу шиърусун оьзюне уллулугъу гелип, авруп ятгъанда, бир гъара янгызлыкъда къалгъанда язгъан.

СЕН ЯТГЪАНСАН, БИЗ ТУРГЪАНБЫЗ, АЙГЪАЗИ!

Мен билгенни мен айтганда ва гъази
Сен ятгъансан, биз тургъанбыз, Айгъази.
Нарат бойда уьлключени уьй этип,
Янгыдан жыйылышма кюй этип,
Оьч алмай кьоймасбыз деп душмандан,
Болат темирлердей кьатты бизин кьастыбыз.
Партизан деп айтылыгъан атыбыз,

Биз тутгъан ёл гъакъ гертиси ва гъази,
Сен ятгъансан, биз тургъанбыз, Айгъази.
Кант этмеге бизге мюгълет кьалмагъан,

Ант берген гъеч бир эрен талмагъан,
Эр уланлар ерге баврун салмажакъ,
Гёрмеймисен, сен ювугъум ва гъази,
Сен ятгъансан, биз тургъанбыз, Айгъази.
Неге сени аргъумагъынг ёл ташлай,
Гёре-багъа яна бизин юреклер,
Ай ахшамы ёл танглама герекде,
Сен кьаласан оьз халкынгдан арекде.
Дагъы несин айта турсакъ ва гъази.
Сен ятгъансан, биз тургъанбыз, Айгъази.

(1918)

Жлму адабият

Салав АЛИЕВ

ШАИРНИ ЯШАВ ЁЛУНУ ХАСЛЫГЪЫ ВА ЯРАТЫВЧУЛУГЪУНУ ОБЗГЮРЛЮГЮ

Дюнъяда бир зат бир зат булан байлавлу. Оланы натижалама, бир - бири булан урушдуруп къарама тюшегенде шо бирликни айрокъда гъис этесен. Гъар бир затны гелишин, тергеп къарама сюегенде йимик, заман обзю натижалай.

XX - нчы юз йылны башы бизин адабиятыбызда шолай бир уллу уянывну девюрю. Эгерден биз шо девюрдеги адабиятыбызны гъис этме къарасакъ, ону сураты Дадав Магъамматовсуз толу ва бютюн болуп битмес эди. Кёп агъымлы да, бай да, кёп тармакълы да болуп гёрюнмес эди.

Поэзияда тюрлю-тюрлю агъымланы белгиленмеге бюс-бютюнлей алдан берли гелеген мердешлеге янсыллы болмакъ тюгюл, шону барышын оьсдюремек, янгыртып, янгы тарихи шартларда беклешдирмек. Шолай излевчю ёллар кёп болгъан сайын, милли адабият шончакъы чалт обсер.

Бугюнго адабиятны уйренегенде биз оьрде эсгерилген затны гъисапгъа алабызмы? Токъташдырып жавап берме кыйын. Масъалагъа шолай системалашгъан къарав болгъан эди буса, Дадав Магъамматов, пагъмулу шаир, инкылапчы гъисапда, бизин культурабызда баягъонокъ обз ерин табажакъ эди.

Гъалиги бизин заман къаныгъып излевчюлюкню заманы болгъан сонг, бизге де адабиятны уйренивге де янгы къайда да янашма тюше. Шо янгылыкъ бугюнго яш наслудан, айрокъда школадан башлана буса яхшы эди.

Тюзюн айтсакъ, бугюнлеге етгенче де, адабиятыбызны герти тарихи базманларына салынып чегилмеген генг арада аты белгили Умму Камал, Умар Теменная, Къобуз Абдулла, Шамсутдин Асси, Абдулгъалим жюнгютейли йимик шаирлерибиз бар.

Оьрде эсгерилгенлер булан бирге шаирлерден Дадав Магъамматовну айрыча алып къарама ярай. Неге тюгюл эсе, Дадавному Дагъыстанны биринчи революциячы пролетар шаирлеринден гъисаплана. Ону яратыв-

чулугъу адабиятыбызда янгыз оъзюне хас болгъан белгилер булан гѣрмекли ер тута.

Шу макъалада, биз гъар тюрлю тармакълардан гелеген герти тарихи маълуматлагъа таянып, Дадав Магъамматовну яшаву ва яратывчулукъ ёлу гъакъдагъы умуми къаравубузну берме сюебиз. Шу иш охувчулар учун пайдасыз къалмас деп умут этебиз.

Оърде эсгерилип гетгенде йимик, Дадав Магъамматов адабиятыбызны тарихинде гѣрмекли ер тута буса да, ону не яшаву, не де яратывчулугъу толу кюйде уйренилмеген, шаирни йырлары айры китап болуп бир керен де чыкъмагъан. Шаирни къужурлу ва терен маъналы инкъылапчы йырлары, оъткюр гъакъыллы сѣзлери халкъны эсинде сакълангъан, тек олар бары да жыйылмагъан.

Шаирни гъакъында не йимик материаллардан пайдаланма болабыз? Шолардан бир-нечелерин эсгерейик.

Дагъыстан обкомну архивинде Дадавну жамият чалышыву гъакъында, ону инкъылапчы шаирлиги ва тюрлю-тюрлю газетлени ишлеринде ортакъчылыкъ этегени гъакъында шагъатлыкъ этеген документлер сакълангъан. Шолардан белгили болагъангъа гѣре, Дадав Магъамматов 1904-нчю йылдан тутуп башлап социалистлер ва сонг большевиклер булан бирликде чалышгъан адам, ону «Тангчолпан» журналны ва «Ишчи халкъ» газетни къурувда кѣп кѣмеги тийген. Шаирни «Этме чара ёкъ» - деген уллу шиърису «Ишчи халкъ» газетни 1913-нчю йылны бешинчи майда чыкъгъан номеринде басылгъан. Дадавну бир хыйлы шиърулары Ватандаш давдан сонг Совет къумукъ газетлени («Дагъыстан фукъарасы», «Ёлдаш») бетлеринде печать этилген.

Гѣрмекли жамият чалышывчу ва инкъылапчы Жалав Къоркъмасов 1925-нчи йыл чакъырылгъан Дагъыстан ишчи-сабанчылары биринчи съездинде сѣйлеген докладында инкъылапчы шаир Дадавну йырларына оър багъа берген, оланы тез заманны ичинде айры китап этип чыгъармакъны масъаласын салгъан.

Дадав булан бирге болгъан революционер, ону ювугъу Петр Ковалев 1926-нчы йылда эки макъала язып «Къызыл Дагъыстан» газетни бетлеринде чыгъарта. Ж. Къоркъмасов оъзюню «Дагъыстанда печатный сѣзню ролю ва маънасы» (1926 йыл орусча) – деген китабында Дадавну янгы 1918 – 1920-нчы йыллардагъы яратывчулугъун эсгерген. Петр Ковалев буса, шаирни яратывчулугъуну оъсов девюрлерин белгилемеге къаст этген.

Белгили къумукъ язывчу Ю. Гереев «Дагестанская правда» деген (6 январ, 1935 йыл) оъзюню «Хумторкъалиден чыкъгъан шаир» деген макъаласында Дадавну яратывчулугъуна уллу багъа бере ва къумукъ поэзияда поэзияны, клас душмангъа оъжетли сатира язывда Дадавгъа тенг гелеген шаир болмагъанлыгъын эсгере.

Юсуп Гереев оъзюню макъаласында Дадавну яшавун ва яратывчулугъун тындырыкълы уйренип, ону асарларын айры китап этип чыгъармакъны масаласын гѣтере.

Шо макъаладан сонг кѣп йыллар Дадавну аты ва асарлары тюрлю-тюрлю себеппеге гѣре китапларда эсгерилмей тургъан.

Бугюнлерде шаирни аты ва асарлары хыйлы китапларда, илму-ахтарыв ишлерде эсгериле буса да, тек гъали болгъунча (монография) Дадав Магъаматовну яшавун ва яратывчулугъун гѣрсетеген иш ёкъ.

Октябрь социалист революциядан бир нече йыллар алдын Максим Горький пролетар язывчуланы биринчи китабына багъа бере туруп булай язгъан: « Мен бизин охувчуланы гъакъ юрекден къутлайман. Бу – биринчи къарлыгъачдыр. Шу китап сизин къаныгъыздан, жаныгъыздан, оюгъыздан ва дертигизден бирикген. Мен шу китап булан эпсиз окътем боламан, заман гетер, шону сиз оъюгюз гѣрюрсюз, шу гиччи китапгъа адамлар пролетар чебер адабиятыны биринчи къатты абаты деп айтажакълар».

Бугюнлерибизде М. Горький йимик язывчулагъа таянып, ой къурмакъ мод тюгюл буса да, шу сѣзлени гъар охугъан сайын, гъаман да къумукъ адабиятны оъсов ёлуна гѣз къаратгъан сайын биз торкъалили Дадав Магъаматовну эсге алабыз ва Максим Горький айтгъан сѣзлер пролетар шаир ва инкылапчы Дадавну поэзия яратывчулугъуна да тиедир деп ойлайбыз.

Гертиден де, ону кѣп санавдагъы игитлик йырларына, такъмакъларына, сююв балладаларына ва политика маъналы шиъру памфлетлерине, йыр къайдада айтылгъан революция прокламацияларына ва башгъа тюрлю чакъырывларына тынглап къарасакъ, Дадав Магъаматов бизин адабиятта теренден тамурлангъан уллу шаир экенге инанажакъсыз. Бизге ону яшавун, яратывчулугъун уйрене, йырларын жыя туруп, ону булан чалышгъан, ону яхшы таныгъан ювукълары, дослары, къардашлары, ону таъсири булан йыр язгъанлар, ону революционный йырларын 1915–1919-нчу йылларда пропаганда гъисапда юртдан юртгъа йырлап юрюген йыравлар булан ёлукъмагъа тюшдю. «Дадавну аты чыкъса, революцияны ялынлары гелип юзюбюзге урунагъанда йимик бола», - дей эди олар. Революцияны Дадавдан, Дадавну революциядан айырып къарама, уйренме болмайгъанны ону ювукълары Жалав Къоркъмасов ва П. Ковалев айрокъда ашив гѣрсетгенлер.

Жалав Къоркъмасов газетни къуллукъчуларыны ва юрт мухбирлени алдында этген докладында революция девюрдеги поэзияны гѣзден гечире туруп: «Шо девюрню яхшы гъис этмеге сюе бусагъыз, о замангъы инкылып йырлардан сорагъыз, олар гъеч бир затны унутмагъандыр, олар бары агъвалатны къуршай эди. Ол азатлыкъны гъайбатлыгъын, мискинликни, тапталып къул болуп турмакъны окъсюзлюгюн йырлады, ярлылагъа гѣрти булан ялгъанны, имамны, тав гъукуматны халкъ суймес жиргенч хасиятын ачыкъдан аян этип гѣрсете эди. Шо йылларда уллу гъайран гюч бар эди ва о гюч узакълагъа сакъланажакъ. Муна, жыярбыз бизин тамаза – революционный шаирибиз Дадавну йырларын ва айры китап этип чыгъарарбыз, сонг сиз оъюгюз гѣрюрсюз ва гъис этерсиз нечик ер ва нечик уллу маъна берилме гѣрек болгъан Дадавну даим алгъа

талпынывундан, революционный кыайратлыкдан толган йырларына», - деген.

Шаир гечингенче бир нече йыл алыякда ону булан кеп йыллар революция ишлеринде чалышган Петр Ковалев биринчилей болуп Дадавну яратывчулугуну маънасын ачмакка, ону чебер идея гючюн охувчулагка англатмакка кыаст этген. Ковалев Жалавдан сонг бирдагылай Дадавну Дагыстанда биринчилей болуп шаирлик пагъмусун 1905-нчи йылдан тутуп революциякка берилгенлигин билдирип газетлеге яза турган.

Ол озыюню макъаласында (1926-нчы йыл) булай билдире: «Дадав бугюн тамаза шаир. Ол гыали озыю чыгарган кеп йырланы унутган буса да ярай, амма кыумукъ юртлар ону гяр заманда эсинде сакълар деп эсиме геле. Огъ, на гыйран, деврюк гюч бар эди ону йырларында. Шолар чалынып гетген сайын гыали буссагытда да сан-санымда от янып гете. Ёкъ, о йырланы унутма ярамай, кыумукълар озыюню биринчи революционный поэти Микайылны йырларын узакълагка элтер деп эсиме геле».

Теренден ойлашып кыарасакъ, Дадав Магъамматовну яратывчулугу бизин адабиятны гөрмекли бир аслу тармакы болуп токътай.

Йырчы Кызакъдан ва Магъаммат - Апенди Османовдан сонг бу шаирбизни аты ва йырлары бютюн кыумукъ бойкка: Терикден – Дербентге, Оьтемишден – Теркемейге ерли ййылып, сеслене гелген.

Гелигиз, бугюн биз де ону яшав ёлуна ва яратывчулугуну алакатлыгына бир гезик гёз чатып ва сезип кыарама кыаст этейиклер. Шаирни озыгюрлюк гючу не болганны аян этме кыарайыкълар.

Магъамматов Дадав 1856-нчы йылда торкыалили бираз мадарлы сабанчы Магъамматны агълюсюнде тувган. Магъаммат тез гечинген. Эки улан, бир кыызардаш анасыны, Айбаланы, тарбиясында ккала. Дадавну агъасы да жагыллей бир яман аврувдан авруп оьле. Дадав буса, анасы ва кыызардашы булан атасындан уйренген темир усталык касбу юрютюп яшай. Кыарагында, Дадавланы яшаву башлап яман бармай, ол булай яза:

**Анабыз булан кыалдыкъ эки яш,
Арабызда бар эди бир кыызардаш.
Ишибизге сукълана эди дос - кыардаш,
Яман туюл бу яшланы гыалы деп,
Бар буланы яшавлуккка малы деп.**

Амма Дадавну жагыл чагы гетген асруну 80 – 90 йыллары кыумукъ тюзге капитализмни алакатлары кыаныгып гиреген девюр, алдан берли гелеген дос - кыардаш аралыккы бузулув вакътиси. Бугюнлерибизде йимик бары халкъ мал жыйывну аврувуна тарый, капиталны таъсири булан, гюнчулюк, оьчулюк, ялган, макюрчулюк бирден–бир гыатдан озуп, Йырчы Кызакъ да айтгянлай «Беш шайы учун атасын алдатма да» кыайырмайган адамлар артып бараган бир тамаша заманлар. Дадав шо заманны эсге алып булай яза:

**Биз яш эдик анабызны кьолунда,
Билмей эдик бу дюньяны ёлун да,
Артда кьалдыкь уланкьардаш, кьызардаш.
Кьардашлардан тюшдю магъа сувукълукъ,
Ятлар булан нечик болсун ювукълукъ.**

Амма шаир, заманлар гете туруп, заманны башгъа янларын да эсleme башлай.

**Закон бийлер кьолунда,
Ачгъычын сакълай бекде.
Чырмап ургъан ярлыны,
Турмасдай аякъ тюпге.**

Тек кьардаш аралыкълар «сувукълукъ» не себепден тюшгенни Дадав гъали де мекенли англап битмей, шо саялы ол булай ойлай болгъан:

**Гъар бир иште тюз токътатса юрегин,
Юрекдеги негетине етер деп.**

Амма яшавну гюнден-гюн онгайсыз гелегени ону ойларын шекликден толтура ва янгы излевлеге гъалеклендире.

Анасы савунда атасындан кьалгъан мадарлыкълар да таянып, Дадав жагъилликни жавгъар пияласын аямай «иче». Озьуне черлер табып шатлы жыйынлагъа тарый, исбайылыкъларны, гъашыкъларны, янгыз гъис дюнькарны айтагъанын этип, гёзеллер сайлап, сюр папахны, боз чепкенни танг чарсларына бояп, тор атланы елитип чакъырымлар кысгартып, сайлап булкъалагъа барып юрой.

Озокъда, Дадаву бу кюю досуну-ювугъуну кепине гелмей болгъандыр. Шаир о йылларда чыгъаргъан шат сююв лирикасы булан, Ковалев да айтгъанлай, «гъашыкь романслагъа» чатыраш:

**Бирев билмей мени ярлы касибим,
Олар булан юрюмеди насибим,**

- деп яза тургъан.

Аста - аста Дадаву атасындан кьалгъан топуракъ, бав да тая ва гюн сайын ону саният касбусу береген гелимге де кытлыкь тюше башлай.

Белгили политиклер, о замангъы Кавказну гъалына къарап, капитализмни онда гирмеклиги увакь саниятны ёя, олагъа оьсмеге ёл бермей ва шону булан бирликде Кавказны бютюн дюньяны социально - экономический ташгъынына тарта, - дегенлер.

Шу гъал Дадаву, ва огъар ошагъан (*Къазакъларны, Нугъайны, Алип - Мурза йыравну, адильянгъюртлу Темиргерейни, яхсайлы Жалалитдинни ва олай кёп шаирлени*) кёплени яшавуна таъсир этген.

Ону биринчи аламаты – шаирни бавундан, топурагындан магырюм кыюуп, ишчи загыматчылыкны толкунуна теберген ва ону саниятчы пайдасына да кысып, яшавуну англаву теренлешер йимик кыаршылыкы шартлар кыургъан.

Энни Дадав озыюню йырларында бютюн дюньяны кыуршап алгъан социальо - политический тюзсюзлюклени, кыочкакъ кыазакъ уланланы пача кыурумуну ва «янгы болгъан байлагъа» кыаршы ябушувларын, инсанлыкъ, рагъмулукъ, дослукъну, чомартлыкъ поэзиясында чалыша. Шаирни ювукъ адамларындан бизге Токъаев Абсамат, Кыоркымасова Инсабат хабарлагъан кюйде ону «Очарлагъа чыкыма, гыйлер, болмайбыз». «Бу яшавну тары да бар, генги де». «Гыйбул батырны йыры». «Кыол болгъур хомузланы кыолгъа алып». «Ойтанлагъа булай битген терекмен», ва булагъа ошагъан кеп санавдагы йырлары Дадаву кыумукъланы кыазакъ йырларыны ва Йырчы Кыазакъны традицияларына ювукълугъуна шагъатлыкъ эте. Шаирге поэтический ойда гыалеклик, яшавну мекенли конкрет кыалиплер булан кыуршав хаслыгын герсете.

**Дюньяны генглигине сёзюм ёкъ,
Мискинлени тар кыысыкыгъа тыкымаса.
Ярлыланы янчылгъаны таярмы,
Генг ёлланы баш тёрюне чыкымаса, - деген.**

Шулайлыкыда, 1895-нчи йыл геле. Шаирге янгы девюр 20-нчы асруну кыапулары ачыла. Биринчи рус революцияны алдында Дадав темир ёл ишчилерине ва Анжидеги «Мануфактур фабрикни» яшаву булан ювукъ бола. Озыюню усталыгы булан, озыю де айтгъанлай, «мастерлик» юрюте. Ишчи халкыны яшавуна ювукълашмакъ буса шаирни дюньякар кыаравларын алышдыра ва ону поэзиясына янгы пролетар психологияны сингивю себеп бола.

Шаирни бу девюрде язгъан йырларыны аслу темасы: игитликни макътав, ишчилени яшавун ва кыастларын суратлав ва алдагы кюйде социальный ва миллет тарлыкыны темасына йырлар ва сатира шиърулар яратмакъ. О замангы йырларына кыарагъанда, шаир юрт булан, шагъар булан тыгыс байлаву, экисини де кыастын – ярлыгын озыюню ич дюньясына ала. Муна шу бирлик ону бютюн поэзиясына озытеречелик бере. Дадав кыумукълардан биринчи, гертиден де, загыматчы халкыны арасындан чыкыгъан шаир болуп токытай.

Шаирни 1904-нчы йылдан башлап язгъан шиъруларында: «Гыар баргъанда гереген», «Азимге кагыыз», «Ялкымаймысыз Решетникни бёзюнден», «Гыакъ юрекден», «Темирукъа», «Охугъанлар айталар», «Ташгынлардай ташымаса не пайда» ва олай да пача кыурумгъа баш гертерген батырланы макътав йырлары Дадаву яшавну генг ва четим масъалаларына берилгенлигине шагъатлыкъ эте. Бу йылларда шаир халкыны алдында озыюне уллу ва гючлю кюйде жаваплылыкъ гыис эте, конкретный ачык кыалипде суратлайгъандан кыайры, ону гыар-бир яшав агъвалатны терен ойгъа тартып кыарама гыасиретлиги арта.

**Мен – Микайыл, ойлашаман гъар вакъда,
Бу сёзлени ялгъаны ёкъ бирдокъ да.
Къазмалы Магъамматны юрюшю...
Осаллыкъгъа айтылмады бар иши.
Ол батыр яшлыгъында кюр эди,
Дюнъя оъзюнюки йимик гёре эди.**

Ону гъар асарында авторлукъ оъзден хасият болуп токъташа. Гъали энни ол кёп йырларында поэтически «мекенлигин», яшавну гъакъ гертилигин айтма башлай:

**Тынгласагъыз мен Микайыл сёзюме,
Шу мукъамлар гелип токътай гёзюме:
Чалт абатлар чатырашып деврюге.
Таркъалышгъан ойлар бугюн севрюге.**

Бизин къаравубузда, ону бу йыллардагъы инг де уллу идея – гъалиги гюч ишчи халкъда, аян болуп гёрюнмесе де, шагъар ишчилерини юрт ярлы сабанчылар булан бирлигин гъис этмекликдир. Шаирни «Азимге кагъыз» деген кагъызында оърде эсгерилген ойну гертилей.

Бу йырында Дадав Анжидеги бир ювугъу ишчи Азимге, ону «тапанча этсин» деп гелген кагъызына жавап яза. Йыргъа къарагъанда, Азим бондарный заводда ишлей болгъангъа ошай. Поэт булай яза:

**Торкъалили жан Микайыл оъзюмдюр,
Айтылагъан сен Азимге сёзюмдюр.
Тапанчаны танглап эт деп язасан,
Айт чы, досум, кимге къабур къазасан?
Боннарлыкъны ташлап банна болса да,
Бирев гёрмес бир кепекни хайырын.
Тархлар тартып язылгъан деп айтасан:
Англатагъан акъны - гёкню айырып,
Йиберемен аргъып чыкыгъан танг булан,
Мен охуйгъан къайтып - къайтып къангынча
Шо сёзюнге таяв болсун тапанча.**

Белгили кюйде, хх-нчы асруну баш йылларында бизин адабиятта охувну, халкъны ярыкъландырывну темасы гёрмекли ер тута, оъзге къумукъ язывчулар булан тенгleshдиргенде, Дадав къумукъ поэзияны юзюн ишчини яшавуна ва революция идеялагъа багъып бура. Демек, Дадав революциячы ярыкъландырывну ёлун тута. Шаирни биринчи рус революциягъа етгенчеги поэзия яратывчулугъу «Мен, Микайыл, Магъамматны уланы» деген йыры булан тамамлана. Шаир йырны булай башлай:

**Дагъыстан областны еринде,
Шуринский округну элинде.
Таргъунский участканы къолунда,
Торкъали деп айтылагъан юртунда,
Мен, Микайыл, Магъамматны уланы
Авторой полк учун яздым шуланы...**

Йырда японлар булангъы давда дагъыстанлыланы башындан оьтген къара къыйынлыкълар ва олар гёрсетеген игитликлер суратлана.

1905-нчи йыл бютюн Гюнчыгъыш халкъланы узакъ юхудан уянывну ва политика масъалалагъа гёз ачывну башланыр девюр гысаплана. 1905-нчи йылны башындан башлап Дадав Магъамматов да инкъылап чалышывлагъа актив къошула ва ондан сонг большевиклеге бириге. Бу буса ону поэзиясына жамият маънасын ва чеберлигин гъайбатландыра ва янгы гюч бере.

Шаирни ювугъу Петр Ковалев: «Дадав Магъамматов 1905-нчи йылдан тутуп революцияны башлап англагъан ва шо йыллардан башлап революционный йырлар язып ярлы сабанчылагъа революцияны программасын ва тактикасын англатагъан, социализмни идеяларын яйгъан поэтдир. Дадавну о йыллардагъы йырлары ишчи халкъны оьз азатлыгъы учун игит кюйде ябушмагъа ва тарыкъ буса азатлыкъ учун къан тёмке, жан бермеге уйрете», эди деп язгъан.

Башлап Дадав ювугъу Жалалитдин Атаевни кёмеклиги булан Анжидеги социал - демократический комитетни ишине къошула ва олай да, 1904 йылда Жалалдин Къоркъмасов къургъан «Сабанчыланы арасында пропаганда этив» деген кружокда чалыша. Бу къурум, артда къурулгъан «Крестьянский центр» булан Дагъыстан сабанчыланы байлагъа, бийлеге, ер есилеге баш гётеривюне башчылыкъ эте. Бу къурумну башында Жалалитдин Къоркъмасов, Айшат Дибирова, Петр Ковалев, Темир Темиров, Жалалитдин Атаев булан бирге Магъамматов Дадав да бола. Шулайлыкъда Дадав Темирхан – Шура социал – демократический группасына ювукъ болуп чалыша. 1905-нчи йылны январында ол къурум сабанчылагъа чакъырыв прокламация чыгъара, социал - демократлар сабанчыланы ер есилерден топуракъланы гючден чыгъарып алмагъа ва токътавсуз пача гъукуматына къаршы ябушувгъа чакъыра. Архив документлер гёрсетегени йимик, Дадав шо йыллардан тутуп пача гъукуматына къаршы макъалалар язып халкъны арасында яя.

Бу девюрде Айбала Дадавну бютюн поэзия яратыв пагъмусун савлайын къуршап алагъан идея ва чеберлик гючю простой къара халкъны арасында болмалы идея ва къаст сыкълавну гъайын этмек ал бетге чыгъып токътай. Шаир оьзюню бир шиъру чакъырывун 1906 - нчы йылны май айында Таргъуда оьтгерилген сабанчыланы конференциясында чыгъып охуй:

**Къурдашлар!
Биз бирев бусакъ - пир болабыз,
Биз экев бусакъ - төр болабыз,
Биз уьчев бусакъ - оър болабыз.
Къурдашлар!
Биз къатмасакъ - хав болабыз,
Къаттылашсакъ - тав болабыз,
Гъар бир яндан гётерилсек,
Толпанлы денгизлердей сав болабыз,
Къатты ойлашсакъ - гъакъ болабыз,
Гъакъдан озсакъ - халкъ болабыз!**

Дадав 1905 – 1907-нчи йылларда сабанчылары баш гётеривлеринде башчылыкъ этегенлени бири болуп белгилене. Шо йылларда Жалалитдин Къоркъмасов, Петр Ковалев, Жалалдин Атаев, Махач Дахадаев Дадаву йырларына, айрокъда революция пропаганда уллу агъамият бергенлер, ону бир-бир йырларын къумукъ сабанчылары арасында революция ябушувгъа чакъырыв прокламация гысапда яйгъанлар. Дадав Магъамматовну шолай йырларындан « Мен де айтайым шу пачаны адатын» - дегенинде шулай чакъырыв бар:

**Ерни – мюлкню орталыкъгъа салайыкъ,
Къолубузгъа ихтиярны алайыкъ.
Башыбыздан зулмуну тас этейик,
Юрекдеги негетлеге етейик.**

Россияда янгы революция гъаракат артгъан девюрде Дадаву яратывчулугъунда революционный йыр булан бирче бай тайпаны, буржуйгъа айлангъан молла - къади тайпаланы иришхат этив, оланы гючлю мысгъылгъа тутув айрыча ер тута. Булай йырларында шаир оъзюню хас хабар формада эпсиз чебер инчелик булан юртда ва шагъарда яшав къаршылыкъланы гючленивюн ва теренлешивюн айры-айры адамлары суратларындан, хасиятларындан таба гёрмеге кёп къаст эте. Масала, шаир, юрт къадини янгы жамият шартларда алашынгъанын эсгере туруп, охувчулары къадини социальный гъалына кёп тергев бакъдырма къаст эте, ону иришхатлы гъалда суратлай.

**Баммат - Гъажи, къади эдинг аввал юртда,
Старшина болуп адашдынг артда.
Охудунг илмуну, битдирдинг малим,
Халкъгъа питне салма къаст этдинг залим.
Бавну юзюмюнден чагъыр башладынг,**

^{1.} Шо группаны сураты сакълангъан.

**Шариатны герти ёлун ташладынг.
Чагырынг юрютдюнг Кавказиягъа,
Ишлеринг сёйлесем – ёкъ пайда магъа.
Къазакълар бийлеп, къанлар къусдурдунг,
Ант эте - ант эте, ялгъан гъар - гъара,
Языкъны, оьксюзню къыйнап пысдырдынг.
Гъали болмадымы юзюнг къап - къара.
Энни сен англа бизде гюч барны,
Генг абатынга бу яшав тарны.**

Дадавну 1910-нчу, 1915-нчи йылларда язылгъан: «Мен билгенни мен айтсам», «Ковалевгъа кагъыз», «Сотнилер, сиз анлагъыз, билигиз», «Заводланы завх этердей неси бар», «Бир асгер тюгюлбюзюм»? - деген йырлары, пропаганда кагъызлары ону революцияны, большевиклени идеяларына берилгенлигине дагъы да бек инандыра, ону поэзия пагъмусуну бирден-бир артгъанлыгъын гёрсете. Бу йырланы гючу, олардагъы сёнмес загъматчы къайратлы ругъда ва революция уьст гележекге инанывда.

Шаир «Ковалевгъа кагъыз» деген шиърусунда ол идеяланы къурдаш - досгъа язылгъан йылы сёз булан эпсиз алив суратлай:

**Мен ойлай боламан чакъда бир-бирде,
Сёз арада яза-буза тептерде.
Сен билмейген китаплардан гъеч бир де
Бармы экен ёл, ювугъум, Ковалев,
Барышны сен тиркеп боласан къастгъа,
Къастланы къайтарып пролетар атгъа.
Инкылап ойланы къуюп рус хатгъа.
Йиберсен, айрылмас ювугъум, Петр Ковалев,
Бу гезик де яздынг соц – деп – лазиминг,
Тюшюндю олагъа зор Михайылынг,
Заводгъа тюшемен гъакъ гъалигине
Не учун билесен, Петр Ковалев.**

Мундан сонг дагъы да хыйлы йыллар оьтюп, шаирни ва белгили инкылап чалышывчусу Петр Ковалев булангъы аралыгъы дагъыдан дагъы бек сыкълаша. Башгъа бир «Петр Ковалев оьзю орус буса да» - деген йырында шаир Ковалевну оьзюню лап да ювукъ, юрек бирликдеги ёлдашы, ювукъ къардашы йимик келпетлеп яза:

**Петр Ковалев оьзю орус буса да,
Ёлубуз деп бойнуна хач салса да,
Дагъыстанда тувгъан яш эди.
Яшлыгъында оьзю тири баш эди.
Школада охуй эди яш чакъда,**

**Уьюнде ишлей эди бош чакьда.
Тамам эл муну гёре эди кьарап,
Николай элге зулму сала деп,
Ишчи халкьгъа кёп кьыйынлы бола деп,
Юреги булан герти кьыйналып,
Ёлдашлар тапды оьзю айланып,
Эркинликни гюнюн халкьгъа гёрсетди.**

Революция бир янсыллы болуп, сонг янгыдан гётерилип гелеген йылларда, ону ахыр мурадына тюшюнме болмай, артгъа тартылагъанлар аз болмагъан. Умуми демократ англавдан оьрге гётерилме болмай кьалып, янгыдан гётерилип гелеген революция гьаракатдан кьоркьунуп кьакълыкьгъанлар язывчуланы арасында да бола. Дадав гёре: революциягъа терен ойчулар, кьайратлыкь етишмей, терен англав, о хасият буса революцияны татыву-тузу. Шу принципде токьтап шаир намартлагъа, кьоркьачлагъа, заманын янгыз оьзюню онгайына пайдаландырагъанлагъа кьаршы чапгъынлы поэзия ача, олайланы дагъы аякьгъа турмасдай мысхыллай, ва оланы бары нажжаслыкьгъын тышгъа чыгъар йимик оьзлени сёйлете. Шаирни «Намартланы сёзю» деген йырыны игити булай тобагъа тюше.

**...Сюйсенг, ал чыгъарып сюйген кьатыным,
Тек ченкдей улан деп чыгъар данггъа атымны.
Яда алдынгъы заманда йимик,
Бал бермей, бер магъа агъу - отларынг,
Айтгъаным болмаймы? -
Чарт деп чартласын дюнья,
Чалынгъан кьыякьдай сынсын бутларым.**

**Инсанланы еси, Тенгирим мени,
Инсапсыз этмегир, гьайым чакь энни.
Сен ари сакълагъыр чомарт кьоллардан,
Мен оьзюм болсам да кьара кьулардан,
Сатсам да шайыгъа досум - ювугъум,
Тек магърюм кьоймагъыр аслам пуллардан.**

Бу девюрде Дадав Магъамматов оьрде эсгерилген йырлары булан янаша гъашыкь сарынлар, сююв романслар, тарихи темагъа йырлар (Шавхалгъа, Акъсакъ Темирге, тарихи сатиралар, Шамилге йыр), баллада формада сююв поэмалар ярата. Олардан «Умсалимат гюл ачмагъан бюр эди», «Мен атамны эрке оьсген кьызы эдим», «Къазакъ улан айтарланы мен айтсам», «Ойнай, кюлей юрегимни кьувзатып», «Шамилни йыры» дегенлерин айрыча эсгерме ярай. Октябрь революияны алдындагъы бютюн кьумукь айланада Дадаву шаирлиги ва машгъур сёзге усталыгъы шонча да бек белгили бола чы, кёп жамиятлардан хас вакиллер

Торкъалиге гелип, оьзлени юртларындан игит адамланы этген ишлерин хабарлап, шоллагъа багъышлап йыр язмакъны Дадавгъа бек тилеп, тапшуруп гетеген гезиклер аз болмагъан. Муна шулай оьзюню халкъ гъаракатчылыкъны тапшурувун кюте туруп, кѣп санавда йырлар чыгъаргъан. Оланы бары да сакъланмаса да, сакълангъанларыны атларын тутуп айтсакъ, шаирге халкъны арасында сый - абур этиле болгъанны гѣзългъа гелтирме болабыз. Дадагну китабына кирген шо тайпа игитлик йырларыны бир-нечелерин эсгермекни тийишли гѣребиз: «Дадав чыгъаргъан ва йырлагъан къазакъ йырлар», «Имам Шамилге», «Залимханны йыры», «Алибекни йыры», «Торкъалили Тонай бийни йыры», «Гъамзатюртлу Акъмурзаны йыры», «Гюбденли Къазиханны йыры», «Къазмалы Магъамматны йыры», «Бугленли Гъамзатханны йыры», «Кяхулайлы Пашайны йыры», «Альберигентли Иразини йыры», «Яхсайлы Осман - Апендини йыры» ва олай кѣп башгъалары.

Амма бу ерде йыр деген булан бир аслу затны эсгерме тюше, шаир оьз девюрюню къыйынлы масъалаларына чыкъмай туруп бир йырын да тамамламай.

Йырчы Къазакъ да айтгъанлай, «Девюр - девюр питне девюр заманда» оьзюню ёлундагъы гъар-бир милли адабият оьз заманыны масъалалары булан янаша гетген девюрлердеги тарихи сынавланы кѣмекге чакъырып, гъалиги девюрню барышын, олагъа таянып, янгыдан сезме къаст эте. Дадав заманланы (гетгенни, гъали барны ва гележекни) бирин бирине тиркеме бек уста шаир. Мисал учун, ол къумукъ арада кѣп юз йылланы боюнда Акъсакъ Темирни девюрюнде бизин халкъны тутгъан ёлун гѣрсетеген сатырланы алып, оьз девюрюню аламаты булан янаша салып, булай деген:

**«Акъсакъ Темирни заманында
Атлар миндик ахталап,
Николай пачаны заманында
Оьгюзлер екдик нокъталап».**

Адабиятта тарихи герти къагъруманланы, айрыча айтгъанда Акъсакъ Темирни, Надиршагъны чапгъынларына къаршы ябушгъан игитлеге ва олай да Аманхоргъа, Шамилге, Йырчы Къазакъгъа тергев арта. Шоллукъда поэзияны ва йырчылыкъ искусствону таъсирлиги булан эл арада гетген девюрню англав гъалиги заманны жамият борчлары булан сыкълашма башлай. Шулайлыкъда инкъылапчы адабиятта тарихи герти къагъруманлыкъ айрыча гѣрмекли агъымгъа айлана. Айбала Дадагну тарихи темадагъы йырлары, олардан айрокъда Шамилге, Залимхангъа, Акъсакъ Темирге, Шавхалгъа, Гъайбул Батыргъа ва башгъа ва башгъа тарихи яшавда аты белгили адамлагъа багъышлангъанлары оьрде айтылып гетген ойну баш белгиси болмакъ бар. «Шамилни йыры» да шо ойну исбатлай. Бу мердешни поэзиябызда Й. Къазакъ башлагъан, ол бир нече йырларында Шамилни давларына оьзтерече ачыкъ къаравун язгъан. Ону гъакъында айта туруп дагъыстан халкъланы ондан сонгъу политика къ-

ысматын азатлыкъ учун ябушувгъа чакъырывну ёлларында гёрме сююп язгъан. Арадан йыллар гетип, бу темагъа къумукъ шаирлерден Т. Бийболатов, З. Батырмурзаев, Къазияв Али, Н. Ханмурзаев шиърулар, поэма-лар, драмалар яратгъан.

Айбала Дадав гъеч биревню туврадан кёмекге алмай. Шамилни атын эсгерип, тав асгерлерин енгген сонг, дагъыстан халкълагъа «къабул этме тюшген социал политика алышынывланы поэтический историясын яза. Шаир яратгъан шо сурат о девюрдеги яшав йимик четим ва кършы-лыкълардан толгъан. Бир янындан тавларда алда бир де эшитилмейген янгылыкълар булан сеслене: «Тав башларда арба ёллар ишлене», «Сув устьюнде гемелерин юрюте», «Темир ёллар салына», «Туварлары булан маллары, тептер этип, бары гысапгъа алына», «Тавгъа - тюзге инженер-лер гелелер». Булар бары да халкъгъа тынчлыкъ излейгенден тюгюл, яда оъзюне халкъгъа тарихи кыйышывлу гъукуматлыгъын кърма къасты баргъа тюгюл: бюс-бютюнлей башгъа хыялларда – «бары затны ахыр тептер этип гысапгъа алгъан сонг, огъар авур ясакълар салып, кепек - кепегине ерли талап этмек». Шаир йырын булай узата:

**Тавну - тюзню гысапларын алмагъа,
Тавдан - тюзден гысап алып битген сонг,
Къасты болгъан авада хаж салмагъа
Ал ягъында эки манат бере эдик,
Аны да биз кёп кыйынлыкъ гёре эдик.
Гъали гелген уллу гысап къойсун деп,
Сексен тюмен акъча жыйсын деп,
Бизден пача шу жыйывну ала деп,
Десетинге эки шайы бола деп,
Торкъалиде гъакъыллылар сёйлешген
Пакъыр - мискин муну авур гёер деп.
Амалсызлар къайдан табып берер деп.
Ерибиз ёкъ, артыкъ жыйыв бермейбиз,
Тийишли арзын этип болмайгъан
Шу зулмуну вакиллерден гёребиз.
Шо вакиллер бойнуна алып къарашса.
Уллу - гиччи адамлардан сорахса,
Бардыр бизин гъар бир ерни пуланы,
Эшитгенлер билме сюйсе мекенин,
Дадав язгъан Магъамматны уланы.**

Ачыкъ зат – Айбала Дадав тарихи агъвалатланы мекенлешип гелген романтика ругъдан шайлы йылышдыра ва агъвалатны яда къагърума-нын сюжетли хабаргъа салмай. Халкъны социал кысматы гъар заманда шаирни баш тергевюнде. Гъалиги замандагъы зулмуну тамурун тапмакъ, чебер сёзню гючю булан огъар халкъны тюшондюремек – муна шаирни гертилиги, адабиятта тутгъан ёлу.

Амма шаир бир гезик де оъз тавушун, оъз поэзиясын тас этмей, шо саялы да ону халкъчылыгъы, идея къастларыны ачыкълыгъы сатырдан – сатыргъа гючлене. Бары затны яшавда бар кюйде «гъисапгъа алмакъ» – муна шаирни поэзиягъа салагъан баш талабы. Айбала Дадавну поэзиясыны бирдагъы гючлю ери – яшавну барышын социал анализ этермен деп, ол инсанны тергевден тайдырмай. Шо саялы шаир бу тайпа йырларында янгыз биревню, тарихи белгили адамны, эсгеривден башлай буса да, тек ону дазуларындагъы гертиликни къоллай, ону социал маънасын оъз заманы булан къурашдыра, ону кюрчюсюнде зулмуну тюрбюнде янчылып турагъан пакъыр - мисгин халкъны социал портретин ярата. Булай гезиклерде Айбала Дадав учун йыр – заманны келпети, чебер тарихи документ. Ону йырлары генг социал политика макъамлы асарлар, оларда биз жамиятны тюрлю - тюрлю къатлавларыны тавушун эшитме болабыз. Амма Айбала Дадав бир гезик де оъзюнден кёп йыллар алда Й. Къазакъ белгилеген:

**...Эр уланлар намус салмай юрекге,
Къудратлы къуват гелмес юрекге,**

- деген талапдан тайышмай, гъар заманда да оъзю айтагъан затда баш жаваплыгъын гъис эте, гъар-бир гиччи ва уллу асарын онда айтылагъан затны гертиликне къол салагъандай шаир оъзюню атын эсгерип битдире:

**Эшитгенлер билме сюйсе мекенин,
Дадав язгъан Магъамматны уланы.**

Бу эсгерилген зат Дадавну янгыз тарихи темалагъа язылгъан асарларыны аламаты тюрлю, ону белгилерин охувчулар шаирни гъашыкълыкъгъа, замангъа, иришхатлавгъа язылгъан лирика, баллада, сатира, философия гёнгюрев шиъруларында да гёрме бола.

Уллу Октябрь социалист революцияны алдындагъы йылларда къумукъ поэзияда терен философиялы гёнгюревлер яратывда, чебер гёнгюл чечивде, «игитни» оъзю сёйлетип ва мысгъыллап суратлавда бизде дагъы Дадавгъа тенг гелир шаир бар буса – тамаша.

Бизин къаравубузда эсгерилген шо йырлардан «Умсалимат гюл ачмагъан бюр эди»¹ – дегени о девюрдеги адабиятыбызда кёбокъда хас янгы маънадагъы асар, о оър чеберликдеги баллада, оьтгюр таъсирли язылгъан, сюювде эркинлик, къоччакълыкъ, къайратлыкъ, бары да затдан озагъан тенглик талап этеген, къатынгишини герти хасиятын яратагъан гиччирек лирикалы поэма.

Айбала Дадавну яхшы таныгъан, ону йырларыны «историясын» яхшы билеген Инсабат Бийболатова, Болатханов Амирхан, Гебеков Акъа, Багъавутдинов Дада, Даниялова Патимат, Хангишиев Гъажи «Умсалимат

¹. Халкъны арасында эки тюрлю варианты айтыла

гюл ачмагъан бюр эди» шиърусун, ону негер асасланып язылгъанын-дан булай маълуматлар бере эдилер: Торкъалиде бир мадарлы тайпадан болгъан улан да, бир бу юртагъы озден ожагъны кызы Умсалимат да бир-бирине гъашыкъ болалар, оланы сюювюн юрт- эл сёйлей, оланы гъакъында Лайла ва Мажнунну гъакъында йимик хабар айтыла болгъан. Тек, не этерсен, мадарлы тайпа оз баласын асылсызлардан къоруйбуз деп, Умсалиматны огъар къошма рази болмай. Шо себепли кыйнала-гюе эки де гъашыкъ, кёкюрек аврувгъа тарып дюньядан гете. Тек буланы таза сюювю халкъны арасында йырларда, сарынларда къала. Булай Умсалимат йимик, не кыйынлыкълагъа да тарып къала буса да, таза сюювю булан окътем болгъан, айланадагъылардан озюне тенг гелер оър инсанлыкъ, шо къастында къайратлыкъ талап этеген къатынгиши келпетлер о девюрдеги Дагъыстан адабиятта дагъы ёлукъмай деп айтма ярай. Умсалиматны сёзлери охугъандокъ даимге эсде къала:

**Булутлар чубурушуп сама буз явмай,
Жабарлар чайкъалышып сама мюлкю авмай,
Очар ташлар чартлап сама от тюшмей,
Яв юреги яна-гюе, чиркимей,
Яллай - гюе ала гёзюм къан савмай,
Аллагъымны магъа берген къазасы шолму экен?
Ёкъ, тюгюлмен, мен олай рази тюгюлмен,
Гъатым жыйып бу ерлерде бугюн мен,
Минмаралар сайлап минейим,
Тенглилерим недер экен гёрейим,
Сюемен, вая гейлер, сюемен,
Сюймекликден янаман да, гюемен,
Мендейлеге негъакъ къабур къазылмас,
Аналардан тувмай къалсын уланлар,
Къыйынлы гюн айтгъанында табулмас...**

Дадавну бу ва булагъа ошагъан кёп санавдагъы йырлары фольклор-гъа синген ва бугюнлерде халкъны авзундан таймай йырлана, шаирни йырларын тамазалардан къайры да яшёрюмлер, охувчулар ва шолардан уйренип йырлайлар. Кёбюсю гезиклер оланы авуторуну аты гёрсетил-мей.

Уллу Октябрь социалист революция ва Ватандаш давну йыллары Дадавну яшавунда, ону шаирлик пагъмусуну озсювюнде айрокъда уллу ер тутта. Поэт 1917 – 1920-нчы йылланы арасында алдагъы он йылны ичинде язгъандан эсе, эки керен кёп яза ва алдагъы кюйде политика - жамиятлы лириканы тармагъында кёп чалыша ва янгы къурумну къабул этмейгенлени гючлю иришхат этеген памфлет шиърулар ярата. Шоллукъда, ишчи - сабанчы революцияны къатты абатланывун къужурлу суратлай. Поэт йырлар язагъандан къайры да, къолуна савут да алып контреволюциягъа къаршы ябушув юрюте. Бу йылларда да

Дадав, профессиональный революционер, большевиклени инг аркъа таяву болуп чалыша, бир арада «Тангчолпан» журналны ва озге большевик печать органланы кърмакыны гъайын эте. Контреволюция заманлыкъ уьст гелген айларда буса, Порт-Петровскиде Жалалитдин Атаев, Гавриленко, Коробов, Ротенко, Кайтукаев Темирукъа булан бирче Дадав Магъамматов яшыртгъын партизан отрядлар кърма гирише. Шо кыйынлы вакътисинде Дадав азатлыкъгъа гъасиретликден толгъан ва социализмни уьст болажагъына инандырагъан йырлар ярата. Шо йырланы бирисинде булай айтыла:

**Бичерахов Дагъыстангъа гелгенде,
Магъач мисгин Жюнгютейде оьлгенде,
Бий, офицери къайтды Шура къалагъа,
Ва уллулукъ етип гелди олагъа.
Оъз ичинде гъакимликни кърдулар,
Дагъыстанны еси болуп турдулар.
Ярар - ярамас деп ойлап къарамай,
Къара халкъдан бир гишиге сорамай,
Губернатор этди Мусалаевни,
Ойламады булар эрши - айыпны.
Шагъарны ичин министерден толтурду,
Парламент деп бирлер гирип олтурду.
Дагъыстанны юкге салып, пул алып,
Юрюй эди ондан - мундан ёл алып.
Большевиклер етип ювукъ гелгенде,
Душман иши болмажагъын билгенде,
Айлана яны бары яр болду,
Намартлагъа яшама ер тар болду.**

Дадаву улары Умар оъзюню эсделигинде: «Мен атамны 14 – 15 йыллыкъ чагъымдан берли революциягъа берилгенин гъис эте эдим, кёбюсю уягълюню, хозяйствону гъайы магъа къала эди. Дадам профессиональный революционер ва гъам поэт трибун гъисапда, большевиклени ишине 1918-нчи йылда мени де тартды. Мен барып Ковалевну отрядына кёшулдум», - деп яза. Бир-бир маълуматлагъа гёре, Дадаву яшыртгъын аты большевик подпольени заманында «Ансар» деп юрюле болгъан. Бу Дадаву «Абдулагъа» деген йырындан белгили бола.

Дагъыстанда социалист революцияны актив ортакъчысы Инсабат Къоркъмасова айтагъангъа гёре, Уллубий Буйнакскийни яшыртгъын юрютеген аты «Абдулла» болгъан. Демек, Дадаву шо йыры Уллубий Буйнакскийге багъышлана.

Дадав партизан отрядланы ишин юрюте ва биринчи Дагъобкомну тапшурувун кюте туруп, Левашада, Къызларда, Аштарханда, Бакуде бола, артда къайтып Торкъалиге ювукъ юртларда, тав араларда яшынып деникинчилеге кършы ябушувун бир де токътатмай. Дагъыстандагъы

контрреволюционный гьукуматны башчыларына, бийлени конкретный атларын тутуп, мысгыллап, иришхат этип ва оьзге пропаганда муратда кёп санавдагы йырлар яза. Шаир о девюрде язылган бир йырында булай дей:

**Гьурият ярыкъ къошду юлдузлагъа, айлагъа,
Мюклю ерлерин алып, хорлукъ салды байлагъа.
Гьуриятны шавласы халкълагъа гьакъыл яйды.
Адашды юрт байлары, башдан гьакъылы тайды.**

Шулайлыкьда шаир имам Нажмутдинни, Узун Гьажини ва олагъа баш уруп, революцияны бузма къарайганланы гючлю танкъытлай ва контрреволюционный гьукуматны гючсюзлюгюн, о таянган адамланы халкъ сюймес хасиятын аян-ачыкъ этип гёрсете.

Шаирни бу девюрде язылган: «Сен ятгансан, биз турганбыз, Айгъази», «Йырав атым йыракълагъа элтсин гючюн», «Капиталны кантын этип олтургансыз», «Бугюн сени къалибингни къолгъа алдыкъ» деген йырлары шаирни генг къуршавлу келпетлер яратывгъа гелгенлигине, поэзияны бютюн гючюн социалист революцияны идеяларына бергенлигине инандыра. Дадав, гъали бир заман хохайып, ярлыны, языкъны писиремей юрюйген бийлени-байланы сыпатына булай соравлар ура:

**Бу бийлени арзын магъа берсе эди экен,
Айтажагъым ярлы уланлар гёрсе эди экен.**

Айтар эдим:

**-- Капиталны кантын этип олтургансыз!
Бавругъузну дертден неге толтургансыз?
Тюгенмеслер тюгенге тюгюлмю?
Гьы, хохайлар, арт гюнюгюз бугюнмю?**

Айтар эдим:

**-- Авзугъуздан гёбюк чачып макътайган,
Гъали, агъалар, сиз къарагъыз ахыратны сонгуна,
Биз бурайыкъ девюрлени онгуна¹.**

Дагъыстанда совет гьукумат уьст гелген сонг, Дадав гьюрметли тамаза шаир янгы дюньягъа багъышлап кёп асарлар ярата. Тарыкъда бу барышны янгыз оьзюню башына пайдаландырма къарайганланы, досмуювукъму деп аямай, къатты танкъыт сатырлагъа салып яза. Шу къайдада язылган Дадавну «Мен – Дадавман, Магъамматны уланы», «Арыган аргъумагълар талалагъа ташланыр» деген шиърулар шону ачыкъ шагъатларыдыр.

¹.Алиев С. М.-С., Акаев М.-Гъ. Д. Революциядан алдагы къумукъ адабият. Магъачкъала, 1980, б. 127.

«Ёлдаш» ва «Дагъыстан фукъарасы» ва олай озге газетлерде, журналларда ону шиърулары бир бошамай чыгъа, шаир уълкени бары жамият ишлеринде актив кюйде чалыша, сабанчылар ва ишчилер жыйынларда, конференцияларда кеп керенлер вакил болуп сайлана. Бу йылларда ол Совет яшавгъа, Ленинге, Уллубийге, Магъачгъа, Жалавгъа багъышлангъан йырлар чыгъара ва бу йылларда коммунист загъматны йыраву – поэт – трибун йимик белгили бола. Шаир Уллубийни булай хасиятлагъан:

**Ол игит, тавланы батыр уланы,
Мисгин тавлуланы таяву, яны,
Тав коммунистлени болатдай саны,
Гетген Уллубийни йырлайбыз гъалын.**

**Гертиликни сюйген, сёзге де чебер,
Ол дюр эди кюркюв билмейген бир эр.
Тавларда, тюзлерде тегюп къанлы тер,
Гетген Уллубийни йырлайбыз гъалын.**

**Сыпатынга тиреп тюбек чакъгъанда,
Ол душман асгерлер кюлеп бакъгъанда,
Юрекден алыван къанлар акъгъанда
Кююнг бузмай оьлген йырлайбыз сени.¹**

Дадавну Жалалитдин Кюркюмасовгъа багъышлангъан йыры да шолай гъар-бир янындан битимли ва озден шаирлик англав булан язылгъан:

**Вайт, уланлар, чыгъараман атымны,
Ойлашып язма билген затымны.
Къарачыгъыз бу гишини гъалына –
Эркинликни нечик тюшген ёлуна.**

Натижа чыгъарып айтгъанда, Дадавну, ону бютюн яратывчулугъу йимик гъар сатырында деде ярай, янгы заман парх берип тура, яшав оз дазуларына сыйышмай чыгып гетер йимик гёрюне. Ону гъар-бир шиърусунда, мени къаравумда, ойчулукъну ва терен англавну, загъматчы адамны игит озденлигини аламаты бар. Шо саялы да «Сабанчы шаир» - деп 1918-нчи йылда «Ишчи халкъ» газетни бетинде Дадавгъа берилген къыймат огъар азлыкъ этеми экен деп эсиме геле.

Дадавну «Ёрни еси къара халкъ», «Советлеге белгили аврувугъуз», «Пакъыр халкъны дертине дармандыр бизин заман» (1920), «Ачлыкъ таяр» (1921), «Коммунист – недир деп сорайгъанлагъа жавап», «Алдыңгы ва гъалиги гъалларыбыз», «Алдатагъанланы сёзюне къарамагъыз», «Ачлагъа кемек этмек асил кюллукудур»². деген шиърулары Дагъыстанны 20-нчы йыллардагъы яшавун чебер келпетлер булан суратлай:

¹ Мен Совет Союзну ватандашыман. Шиъруланы жыйымы. Магъачкъала, 1982, б. 27.

² «Ёлдаш» газет. 15 июль, 1926 йыл.

**Ерни еси къара халкъ,
Сюрсюн, чачсын бары халкъ.
Топуракъ эркин болду,
Къанып къалсын ярлы халкъ.**

Дадав артдагы йылларда Магъачкъалада, Буйнаскиде, Чонтавулда яшай. Темиркъуюда турагъанда узакъ аврувдан сонг 1926-нчы йылда гечине. Эсгерилип гетген кюйде 1925, 1927, 1935-нчи йылларда Дадагну китабын чыгъарма гъазирлик юрюлюп, тек чыгъарылмай, къольязывлары тас бола къалгъан. Отузунчу йылланы башында Дагъыстан илму-ахтарыв институт ону яратывчулугъу ва яшаву гъакъда монография чыгъарма план тута, амма шо планлар яшавгъа чыгъарылмай. Гъалиги наслуну алдында намус болуп токътагъан. Ону себеби гъали ачыкъ болду. Отузунчу йылларда Айбала Дадагну бек ювукъ адамлары болгъан Жалалитдин ва Петр Ковалев Москвагъа ишге чыгъа ва арадан бир-нече йыл гетип олар Сталинни репрессияларына гёре, айыпсыз айыпланып, туснакъгъа тюшелер. Дадагну поэзиясыны гъайын этер адам къалмай. Гъайын этип айланагъан дагъыстан язивчуланы союзуну башчысы Юсуп Гереев де тутула. Дадагну гёрмекли йырлары Жалалитдин Къоркъмасовгъа, Петр Ковалевгъа багъышлангъан болгъан сонг, оланы айрыча китап этип чыгъармагъа къоймажагъы, антологиягъа, охув китаплагъа салынмажагъы ачыкъ зат. Ондан къайры да, о девюрню имканлыкъларындан пайдаланып, Айбала Дадав шиъруларында иришхат этилген бир-бир адамланы уланлары шо йылларда гёрмекли къуллукъларда ишлей болгъан. Шулайлыкъда кёп йылланы боюнда бизин адабиятыбызгъа Дадав Магъамматов этген гёрмекли къошум гъисапгъа алынмай тургъан.

Дадагну шаирлик къысматы гъакъында сёзюбюзню тамамлай туруп, бу масаланы бирдагы бир маъналы ерин эсгермей болмайбыз. О недир? Айбала Дадав «Гъай, бир заман болгъан дагъы шулай адамыбыз»— деп эсгерип къойма ярарлардан тюгюл, ол оъзюню йырларында яшавдагы социал-политика гъалланы терен сезе ва анализге къуршай туруп, гъар гезик оъз девюрюнден озуп, халкъны гележегине де дарс болурдай ругъ даражасына чыгъарып язагъан шаир, булай алымында Дадав Магъамматов, гертиден де, алдагы адабиятыбыздан тенгсиз деп айтма ярайгъан шаирибиз Йырчы Къазакъны ругъун узатывчу.

Шу эсгерилген аламатгъа шагъат болуп токътайгъан Айбала Дадагну инкъылап гъаракатчылыкъ булан толгъан кёп шиърулары бар. Бу гезикге ону шулай маъналы асарларындан бир-экисин эсгерип къойсакъ да, таманлыкъ этер деп эсибизге геле. Мисал учун, шаирни шо маънада гелеген эки шиърусун эсгерейик: «Пача авду, йыгъылды», «Эретурма болмады» (1921 й.) ва «Бийлер минген тав» (1918 й.).

Бу йырланы гъар сатырында гертилик шонча да терен хашгъа салып суратлангъан чы, шаирни гъалиден юз йыллар алда айтгъаны оъз девюрюнден абатланып, бизин заманны адамларыны юрек къобувларына жавап болурдай айтылгъан йимик гёрюне.

**Закон байлар кьолунда,
Ачгычын сакълай бекде.
Чырмап ургъан ярлыны
Турмасдай аякъ тюпге.**

Дагъы да шаир: «бырынгылар хам болгъан, пис амалы болмагъан, сюрме, чачма артыгъын ерге багъаламагъан» - деген сонг, къара халкъны «бийлеге гючю етмей, гъакимлеге арз бергенлер»- демек булан гъалиги бизин замангъа бек итти келпетлев болурдай оьзюнню оюн булай сатырлар булан токъташдыра.

**Гъакимлер бийлер булан
Дослукъну юрютгенлер.
Гъакимлер рушбатчы эди,
Зулмучу эди бийлери.
Къотан, тав бийленики,
Шулай эди кюйлери.**

Дадавну оьрде биз эсгерген экинчи йыры шолай социал ва терен яшав гёрюш ва ону бютюн оьр инсаплыкыгъа къаршы гелеген янында алдагъысындан да бек бетер гючлю инсан туруш къайдаларда суратлап язылгъан асар. Ону аслу гючю – шиъруну эл арада англап, англавсуз инсаплыкны гери уруп айланагъан тарихи герти адамланы чалышывун суратламакдадыр. Шо шаирлик къурчлукъ бу «Бийлер минген бийик тавда» генг дюнья даражасын дол поэзия келпетлев ругъда башланыр:

«Гъурият ярыкъ кьошду юлдузлагъа, айлагъа» деген сонг, шиъруну башындан аягына элдеги писликни «трагедиясыны» чалышывун лап ахыр кьуллукъчу кьуллугъуна ерли гъеч аямай ва тартынмай суратлар:

**Гъуриятны шавласы халкълагъа гъакъыл яйды.
Адашды юрт байлары, башдан гъакъылы тайды.
Баммат – Гъажи маъзуну, Нажмутдин – помощниги,
Булар адашгъанлардыр, кимни бар огъар шеги...
Абдулжалил Гъажи де айлана эди чалышып,
Гиччи Гъажи тилчиси эди, ари-бери чабагъан,
Даай Мамав делиси, кёмекчилер табагъан.
Абдулвагъап Гъажи де буланы секретары,
Бу язып, ол кьол салып, тасдыкъ эте эди бары.
Оьр авулла Хункерхан болгъан губернатору,**

**Давда тюбек атмайгъан айтылагъан батыры.
Жочай да, Абакар да, Адилхан да
Бек гъаракат этдилер, тек тапмадылар пайда.**

**Абдулкъадир Гъажи де, гъакъсывз тутгъан писири,
Яза эди ялгъан кагъыз, англамай эди бири.
Исрапил капитан, Осман комиссар эди,
Бийлер оьрге минер деп, кёп умуту бар эди.
Чадим Гъажи, Гъарун да дюр эди конвойлары,
Чырмалды аягъына намартланы ойлары.
Жакъав да, Муталим де айтыла эди «алим» деп,
Охугъан алимлер де сёйлемей эди гъакъын,
Ант этип, таза эте эди тарыкъсыз «покъкъурсакъны»...**

Бу шиъру о девюрдеги бизин поэзияны яшавну оьзю бар кюйде генг кършап язылгъан поэзия асарланы гъар даимге къалагъан классика уългюсюдюр.

Халкъны сёз искусствосунда бырынгъыдан гелеген оьз ич закону бар. Теренден ойлашынып, герти суратда келпетленеген бугюнгю гъаллар ге-лежек девюрлени гъалекленивюн тувдурмай къалма кюй ёкъ. адабият-дагъы ону оьр ругъ даражасы даимликге халкъны эс ва эслев даражасын артдырар: эс байлыкъ буса, янгыдан эс табывну кюрчюсюдюр.

Шоллукъда заманлар, девюрлер бири-бирисине дагъы айрылмасдай сыкъ тохулур, аста-аста булан бир милли културабызны тюгенмес бир аламатына айланма башлар. Шону учун да бизин адабиятыбыз Айбала Дадавлукуьда – ону янгыз алдагъы гъалын гёрмей, ону поэзиясындагъы бизин халкъны гележегине умут байлайбыз.

Шону учун да Дадавну шаирлик сынавлары ва дарслары бизин къумукъну поэзисыны бугюнлюгюн белгилеп гелеген, айрокъда, Казим Казимов, Муса Шихавов, Супиянат Мамаева, Жават Закавов йимик шаирлерибизни ва олар булан бир девюрде чалышагъан адабиятчыларыбызны тергевюн тартгъанны сюер эдик.

ДАДАВ МАГЪАММАТОВНУ ЯШАВУН ВА ЯРАТЫВЧУЛУГЪУН УЙРЕНИВНЮ МАСЪАЛАЛАРЫ

*Тоба гъейлер, дюнъялар айланмайдыр
дӱггерек этген чар йимик,
чарланып битер эди гъалиге.*

Айбала Дадав.

ДАДАВ МАГЪАММАТОВ (1856 – 1926)

XX-нчы юз йылны башында Дагъыстан уълкебизде инкъылап чалышывчу гысапда генг айланагъа аты айтылгъан торкъалили Айбала Дадав тувгъанлы 160 йыл тамамланды.

Атасы тез гечинип, яш заманындан анасыны къолунда къалгъан саялы огъар Айбала Дадав деп айтылып къала. Ону герти аты буса – Михаил Магъамматов.

Шаир озъюню Дагъыстан полкгъа багъышлангъан бир йыры булай башлана:

**Мен, Михаил, Магъамматны уланы,
Авторой полк учун яздым шуланы.**

Совет гъукумат къурулуп, бираз да гетмей, 1925 - нчи йылны сентябринде, озъю гечингенче бир йыл алдын, Дадавгъа уълкебизде биринчилей болуп Дагъсовнаркомну къарары булан «Дагъыстанны халкъ шаири» деген сыйлы ат бериле.

Оъз заманында Дадав, гертиден де, халкъыбызны ичинде инг де аты белгили шаирлерини бири болгъан. Ону шиърулары ва йырлары, революциячы жамият чалышыв ишде 1904 йылдан тутуп, о замангъы газетлени ва журналланы бетлеринде таймай юрюлеген асарлар бола.

Дадавну бек къурч йырлары ва шиъру сатырлары халкъны арасында бугюнлерде де айтыла. Ондан къайры да бизин адабият янгы ёллагъа ва чеберлик къайдалагъа аякъгъа минегенде шаирни агитация, янгы гъасирет гӱнгюллюкге чакъырагъан, гӱз ачдырагъан шиърулары о замангъы тарихи барышыбызгъа гӱрмекли къошум бола, о девюрдеги замандашлагъа оланы янгы яшав къайдалагъа гъаваслыгъын артдырагъан къудратлы, таъсирли гючге айлана. Шону учун болма ярай, Дадавну гъакъында о йылларда чалышгъан Дагъыстанны инг гӱрмекли адамлары Жалалитдин Къоркъмасов, Пётр Ковалев, Алибек Тахо-Годи, Ибрагъим Алиев, Юсуп Гереев шаирни бизин культурабыздагъы маънасына оър къыйматлар берип язгъанлар. Ону инг ювукъ адамларындан болгъан Петр Ковалев булай билдире: «Дадав Магомедов один из первых почувствовав революцию чутьём поэта на аккомпанемент кумуза в простой понятной

всем народной песне, изложил он аульскому бедняку программу, тактику революции, идею социализма, что эта песня пошла в самую глухую глушь, будила мысль, учила отличать врага от друга, бороться, умереть за свободу».

О йылларда Дагъыстан Совнаркомну председатели Жалалитдин Къоркъмасов оъзюню 1925 йылда уълкеде биринчилей оътгерилеген печать къуллукъчуларыны биринчи конференциясында этген докладаында Дадавну бизин адабияттагъы ерине багъа бере туруп, булай яза:

« Народ помнит его песен. Кумыкская деревня помнит и долго не забудет песен своего первого революционного поэта Дадава Магомедова – Микаила. Его песня не забыла ничего, не прошла мимо даже самого ничтожного явления. Она воспела всю прелесть свободы и весь ужас рабства. Она провела резкую черту между бедняками и богатыми. Она возвысила героизм борьбы, осмеяла преступную подлость и алчность реакции имамата и горского правительства. Когда мы соберем и издадим песни нашего старого революционного поэта Дадава вы увидите, какую роль могли и должны были сыграть эти живые, полные страсти и революционного воодушевления слова».¹

Тек не этерсен, шулай оър къыйматлавлар бар тура туруп да, Дадавну айрыча шиъру китаплары 1927 - 1935 - нчи йылларда китап чыгъаргъан къурумлагъа берилсе де, тийишли кюйде гъайын этип айланагъан адамы болмагъаны саялы ва олай да о девюрдеги политика идеология булан байлавлу бир-бир себеппе гёре, къуру ари теберилип тургъан.

1941 -1945 -нчи йыллардан, Уллу Ватан давлардан алъякъда, 1935 - нчи йылда Дагъыстан правда газетни бетлеринде огъар бакъгъандагъы булай тюзсюзлюкню эсгерип, белгили язывчу Юсуп Гереев айрыча макъала яза ва ону китабын чыгъармакъны талабын гётере.²

Гётерсе гётерсин, бу иш гъеч еринден тербенмей, гъеч алгъа юрюмей. Уъстевюне, ондан сонг да кёп йылланы боюнда Дагъыстан адабият масъалаларына багъышлангъан не макъалалар болсун, яда айрыча китап болсун, гъеч биринде де Дадавну аты эсгерилмей.

Дагъыстан язывчуланы 1934 - нчу йылда биринчи съезди оътгерилген сонг, о съездни къарарларына гёре, 1940 - нчы йылда «Чечеклер» деген аты булан къумукъ адабиятны биринчи антологиясы печатдан чыгъарыла, мунда да Дадавну аты тутулмай. Дагъыстан язывчуланы экинчи съездинден сонг, 1959 - нчу йылда «Къумукъланы йыр хазнасы» деген аты булан къумукъ поэзияны экинчи антологиясы чыгъарыла. Бу гезик де онда Дадавну поэзия асарлары берилмей, шогъар ошاپ язылгъан къумукъ адабиятны масъалаларына багъышлангъан китаплар болсун – Дадавсуз оъте турду.

¹ Дж. Къоркъмасов. Роль и значение печати в Дагестане. Махачкала. 1926 г.

² Ю.Гереев. Революционный поэт из Кумторкалы. Газета «Дагестанская правда». 6 января. 1935 г.

Шулайлыкда, арадан кѐп йыллар гетип кѳумукъ адабиятчылыкъ иште Дадавгъа бакъгъандагъы тергев Дагъыстан университетни Дагъыстан адабият кафедрасыны дарс беривчюлерини къасты булан бираз жанланды. Шоллукъда, 1966 йылны 12 - нчи июлунда «Ленин ёлу» газетде А. Ю. Абдуллатиповну Айбала Дадавгъа багъышлангъан макъаласы чыкъды. Шо кафедраны тапшуруву булан 1969 йылда Шамхалтирменли муаллим Сайпуллаев Ягъия Дадав Магъамматовну яшавуна ва яратывчулугъуна багъышлангъан ва оъзю жыйгъан кѐп санавдагъы шаирни йырларыны ва шиъруларыны кюрчюсюнде ону гъакъында мекенли биринчи ахтарыв иш язды.

1980 йылда шо кафедраны дарс беривчюсю С. Алиев ва Гъ. Акаев гъазирлеп «Революциядан алдагъы кѳумукъ адабият» деген аты булан студентлер учун охув китап печать этилинди. Шо китапда биринчилей болуп, бырынгъы кѳумукъ шаирлер Къобуз Абдулла, Умму Камал ва Къакъашуралы Абдурагъманны шиърулары булан янаша Дадавному бир хыйлы поэзия асарлары печать этилди. Шулай ишлени кюрчюсюнде гетген асруну 70-80 йылларындан тутуп, Магъамматов Дадав адабиятыбызгъа янгыдан гелип кѳошулгъандай иш болду.

Бугюнлердеги адабият ахтарыв ишлерде Айбала Дадавному аты уллу гъюрмет булан эсгериле, ону бизин адабият культурабыздагъы ерине мекенли кыймат бериле.

Кѳумукъ адабиятчылардан, айрыча айтгъанда А. Ю. Абдуллатиповну ва М. Гусейновну ва олай оъзгелени китапларында, адабиятыбыздагъы Дадав Магъамматовну кѳошумуна ва ону поэзиясындагъы чебер хаслыгъына мекенли къарав бериле башлады.

Дадавному яшавуна ва яратывчулугъуна багъышлангъан бары да адабият ишлени санап айта турмай, шу ерде гележегибиз учун да бек принцип маъналы болурдай, гѳрмекли халкъ шаирибиз не себеплерден унутулвуну ёлуна тюшген болгъанны аян этсек, суалгъа жавап болурдай эки - уъч затны эсгерсек, артыкъ пайдалы болур деп эсибизге геле.

Бизге бугюнлерде сама ойлашып, чечип къарама тюшмейми: неге мунча йыллар Дадавному айрыча китабы чыгъарылмай тургъан, ону аслу себеплери не болгъан экен? Шу тайпа соравагъа бугюнлюгъюбюзню гѳзюнден къарагъанда – нени айтмакъны тийишли гъисап этебиз.

Шо аврув бизге не айыбыбыз саялы юкъгъан болгъан экен? Шулай, гъали сама оъзюбюз оъзюбюзню соравагъа салып къарама ихтиярыбыз бар чы?! Шу къайдалы ойгъа гелип, сорашив ва соравашивлар гъали энниден сонггъу ахтарыв ишлерибиз учун да артыкъ пайдалы болмасмы эди экен? Шу тайпа суаллагъа бизин жавабыбызны башлапгъысы муна шулай: совет пачалыкъны йылларында, гъатта ондан алда да бизин йимик халкъланы арасында оъзлени гетгендеги тарихи гъалларына бакъгъандагъы англавларына иш этип юкъдурулагъан «аврув» бар эди. О тайпа аврувлар гъалиги бизин заманда да юрюлмей тюгюл – о не болмакъ бар, - деп, соравагъа этсек, ону жавабы бизин къаравубузда муна шолай умуми гъайсызлыкъ, айрокъда ону булан бирче миллетлеге

бакъгъанда я ачыкъдан, я яшыртгъынлап юрюлеген сталинчи тоталитар басгъынлыкъ эди. Ону къалдылары бугюнлерде де билинмей къалмай. Тюзюн айтгъанда, бизге ва бизге ошагъан башгъа халкълагъа да, айрокъда оланы бырынгъылыгына байлавлу булан идеология постулат салына геле эди: - Сизге негер тарыкъдыр башыгъызны аврутуп турма, революция гелгенче сизин чи милли язывугъуз болмагъан, сиз нарысталы младописьменный халкъ болгъансыз деген янашыв къасткъылынып мердешли болуп битген эди.

Совет гьукуматны артдагъы йылларында, башгъача айтгъанда янгы «перестройканы» девюрюнде ва огъар къошуп бизин бугюнлерибизге етгенче революциячылыкъны сансымай, писиремей янашыв янгы идеологиягъа айлана бара. Шулайлыкъда бизин халкъны бир тайпаларыны янындан милли адабиятыбызгъа олай да ана тилибизге янашыв да «айсениликге» тарып барагъаны гёрюнюп тура. Кёбюсю шолай «сувукъ - салкъын» пешемей янашывлагъа алданып йырчылыкъ искусствобуз ташлап къоюп, гъалиги къайдадагъы «шоулангъан», енгилсув, «анай десем, ананайлар» мод болгъанны гёрюп турабыз чы.

Экинчи себеп – бу масъаланы бирдагъы бир инче ерине гелип тие. О да не десегиз? Бизин арабызда чакъда - чакъда гёрюнеген пысайлыкъ, муна шу ва шогъар ошагъан «мени къойса, мен чи къояр эдим» деген психология мотивлер Дадавгъа бакъгъандагъы тартынывланы бири болгъаны ачыкъ – аян зат. Муна шу гъал буса гетген асруну 30 -40 -50-60 йыллар боюнда бизин бувулгъандай турмакълыгыбызны бирдагъы аччы себеби.

Башгъачалай алып къарасакъ, Дадавну унутулуп ёлгъа тюшмекликге шаирни объюню де «гюнагъы» ёкъ тюгюл. О нечик бола, дегенде, шо далил айтылмаса бир де ярамай! Шаир кёбюсю йырларында, башгъа тюрлю шиъруларында ахырына ерли бар кюйде, яшырмай гъакъ гертисин айтмакъ позициясындагъы адам болгъан, айта дегенде, гъатта нечакъы аччы тиежек буса да, тувра атын тутуп макътавгъа тийишли буса, алгъыш этип, халкъны гёзюнден къарагъанда бузукъ гёрюне буса, даимге эсде къалардай иришхат этип яза болгъан.

Шону учундур, Дадавну поэзиясында сюйсе игитлик йыр болсун, сюйсе къатты танкъыт сатира болсун, гъатта толу лирикалы гъашыкъ сарынлар болсун, ону асарлары бары бир йимик гъакъ герти документли асарлардыр. Бу гъал ону поэзиясыны хас белгиси деп айтма ярай. Жамиятлыкъны атындан къатты талаплыкъ, бир-бир гезиклер де буса гъалават къурчлукъда суратлавлар, инкарлыкъ «игитлерини» пис ойларыны тюбюне етип язма болагъан шаир экенге бек инандыра.

Дадавну йырларыны кёбюсюню муна шулай «обзтёречелиги» объюнден сонггъу девюрлерде китап болуп халкъны арасында яйылывгъа «тогъас» болуп салынма да башлай. Ондан къайры, бу макъаланы айрыча эсгерме тийишли ери бар – гетген юз йылны 30 – 40 йылларында Дадав иришхат суратлагъан яшавда герти болгъан адамланы уланлары о йылларда гёрмекли къуллукъларда ишлей болгъан.

Ондан къайры да, Дадавно шаир гысапда оьзгелерден айырма болагъан бирдагъы аян ачыкъ оьтгюр хасияты бар, ол гъар сёзюнде, гъар чебер келпетлевюнде чинк ахырына ерли гъакъ гертиликни, гъакъ барлыкъны язар. Эгер ол оьзю гёреген оьр инсаплыкъгъа, ругьлулукъгъа кыйышмай буса, месепсизликни ерге уруп, янчып болагъан шаир. Оьзюню муна шу тайпа инанывларына таянып, ол гертиликни айтма тюше буса, къардаш-къурдаш буса да, суюсе юртлусу, авулдашы болсун, Дадав гъатсызлыкъны биревден де гечмей.

Гъасили калам, бизин къаравубузда Дадав оьзюню бары-ёгъу булан пагъмулу пролетар шаир, адабиятда, гертиден де къара халкъны вакили, шу алымында халкъыбызны, халкъчылыкъ къастланы теренинден гётереген оьр пагъмулу чебер сёзюню устасы – шаир, йырчы Дадавно йырларыны муна шулай эсгерилеген янларын гысапгъа да алып, ону бир замангъы поэзия «игитлерини» уланлары, айрокъда оланы совет къуллукълагъа гётерилгенлери ону адабиятыбыздагъы сапарлашывуна «тогъас» болуп токътай болгъаны шу герти зат.

Ону асарларыны гъали болгъанча айрыча китап болуп чыкъмай къалгъанлыкъыны уьчюнчю себеби буса булай. Дадавно бир-бир йырлары Ж. Къоркъмасовгъа, У. Буйнакскийге, П. Ковалевгъа ва олай о девюрдеги белгили тарихи чалышывчулагъа багъышлангъан. Оланы кёбюсю 30-нчу йылларда айыпсыз айыпланып туснакълана, сонг артда буса, «революиягъа, совет гъукуматгъа къаршы ишлеген деп гюллелеп оьлтюрюлелер. Олардан азы сибирлерде туруп, ярты-ярым болуп къайтып гелелер.

Сталинчи репрессияланы вакътисинде бизин адабиятчылар Дадавно гъайынэтип айланма болмажагъышо йылларда ону гъайынэтип айлангъан Ибрагъим Алиевни, Юсуп Гереевни де айыплап туснакълайлар. Муна шу себеpler саялы белгили халкъ шаирибиз Дадав кёп йыллар оьзюне якълав табып болмай тургъан...

Дадав оьзюню замандашлары Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлер йимик, нени ва не темада яза буса да, ону уллу ругълукъ даражасын бермей туруп язавун (шиъру болсун, йыр болсун) гъар даим шо масъаланы гележегине гёз чатмай туруп, сёзюн битдирмес. Башгъачалай айтгъанда, Дадав бютюн яшаву ва дюнья англав барлыкъы, яшавуну кыйыны тынчы булан оьзюню асарларыны оьзю баш келпети болуп токътай. «Яшагъан кююнде язгъан, язагъан кююнде яшагъан» - бу буса милли къагъруманыбыз Зайналабитден гелеген баш адабият принципи.

Шону учун да, Дадавно яратывчулугъуну гючю бизин гъалиги четим заманларыбызда да пайдалы болмакъны эсге алып, ону яшавуну ва яратывчулугъуну материалларын бизин гючюбюз чатагъан кюйде топлап, жыйышдырып, биз ону биринчилей деп айтма ярайгъан кюйде айры китап этип чыгъардыкъ. Шуну булан бирче биз жыйгъан китапдагъы материаллар Дадавно яратывчулугъуну он пайдан бир пайы болур, шону учун да ону аты ерде ятмас деп ойлашабыз, сонг да ону бир сатыры да унутулмас учун ахтарывчу ва аяп жыйывчу ишни арты уьзюлмес деп эсибизге геле.

Эсделиклер

БАГЪАВУТДИН АСТЕМИРОВНУ ЭСДЕЛИГИНДЕН

Гъали мен айтагъан Айбала Дадавну гъакъындагъы маълуматны эшитгеним 1963 йылны 18-нчи августунда эди.

Биз – Багъавутдин Астемиров, Къазияв Али, Изамит Асеков ва мен Дагъыстан язывчуланы къумукъ секциясыны башчысы Аتكъай Гъажаматовну кабинетиндебиз. Тюшден сонггъу вакъти. Бу ёлугъувгъа Аتكъай Гъакимович бизин, Изамитни ва мени адабиятчылар гъисапда чакъыргъан болсун герек. Мен гъали де шолай ойлашаман.

Шу ерде кёп затны гъакъында лакъырыбыз болду, ону гъакъында мени шо йылгъы тептеримде хыйлы язывлар бар, айрокъда, Къазияв Алини, Багъавутдин Астемировну эсделиклеринден.

Багъавутдин Айбала Дадавну гъакъындагъы мени сорауларыма жавап бере туруп, булай деди:

- Айбала Дадав деймисен, гъай амалсыз, ону 1925 -нчи йылда Дагъыстан печатниклени биринчи конференциясыны президиумунда Дагъыстанны биринчи Халкъ шаири гъисапда саламат кюйде олтуруп турагъаны бугюн йимик эсимде. Бу 1925 - нчи йыл эди. Шонда аслу доклад Ж. Къоркъмасовнуки эди.

Ол Дагъыстан печать къурумланы революцияны девюрюндеги ва бугюнго яшавдагъы маънасын эсгере туруп, Айбала Дадавну поэзиясына оър багъа берип къыйматлагъан эди.

Дадавну озъю булан ювукъдан мен шо гюн таныш болдум, юзюнде бек гъайбат ва бир тамаша сыралы иржайыву булангъы гиши эди.

Дагъы да не айтайым, мен Дадавну атын эшитегеним янгыз шо гюн тюгюл эди, ону атын мен биринчилей мени ювугъум Зайнал Батырмурзаев айтып, 1918 йыл болгъандыр, эшитген эдим. Шо гюн биз Зайналабит булан, атлагъа да минип, Кёстек юртгъа, Зайналабитни къызардашы Рафишни эри Сиражитдинни бир ювукъ къардашы олюп, шогъар тазиятгъа барып, къайтып гелеген гюнубюз эди.

Ёлда Зайналабит чепкенини ич кисесинден бир хыйлы кагъызлар чыгъарып, биринден «Айгъазини» гъакъында язылгъан шиърулар охума башлады. Сёзюн бёлюп, билемисен ким язгъан шуланы? Сонг мен жавап бергенче де къарап турмай – озокъда, билмейсен, ювугъум. Бу шиъруну ариякъ къумукъланы бугюнлерде инг белгили шаири хумторкъалили язгъан. Къарасанг, озюнден гёзел юрт болмас, амма жамиятлылыгы ала-пелекетден толгъан. Муна шо юртлу Айбала Дадав шу сатырланы есси, бек батыр, аскерчи хасияты булангъы батыр адам, - деди де ва шиъруну барын да артына ерли охуду. Гъали шиъруну барын да айтма тынч тюгюл, амма башланагъан кюю эсимде:

**Мен билгенни мен айтганда ва гъази
Сен ятгансан, биз турганбыз, Айгъази.¹**

Сонг Зайналабит: бу шиъруну тез арада «Тангчолпанда» бережекбиз, -деди.

«Тангчолпанда» дегенде шоссагъат эсима гелди: журналны алдынгъы номеринде Дадавну бир шиърусу бар эди бугъай...

Шо гюн мени, эсимде, Айбала Дадавну шиърулары Стамбулда ва Бакуде чыгъарылагъан газетлерде де печать этилгенни билдирип, Зайнал бек иштагълы хошланыв булан хабарлады.

Ай, ондан берли, инивюм, башдан кёплер оьтдю... Айта турса, толар бир уллу китапгъа чакъы болур. Ойлашмай болмайсан, Айбала йимиклени, бир янындан тез яшавдан гетгени кьолай. Сав кьалгъан буса, Жалав булан аралыгъы болгъан деп, магъа этген йимик, ону да сибирлеге ташлажакъ эдилер.

Дагъыстан язывчуланы 1934 йылдагъы биринчи съездинден сорайсан. Тюзюн айтса, о – уллу агъвалат эди. Уьч тамаза шаирлерибизге Халкъ шаирлери деген сыйлы ат берилди. Мен сизге айтсам, шо гюнлерде де бизин кьолубузда - менде ва Эфенди Капиевде, Дадавну яхшы кьалын кьолязыв китабы бар эди, уьстюне уллу гьарплар булан «Айбала Дадав» деп язылгъан эди. Савлай шо съезд о замангъы Дагъыстандагъы бары ишлени башын тутгъан Н. Самурскийни тергевюню тюбюнде оьтгерилди. О заманданокъ Ж. Кьоркьмасовну ва Н. Самурскийни бири-бирине бакъгъан аралыкълары тартышывлу экенни биз биле эдик. 1931 - нчи йылдан тутуп Ж. Кьоркьмасов Москвагъа ишге чыкъды. Шону учун ол Самурский оьзюне гюч этер гьалдан озгъан эди.

Тек болса да, Дагъыстанны югенлери Н. Самурскийни кьолунда эди. Ондан сонг не болгъанны сиз барыгъыз да яхшы билесиз. Оьзюн, Самурскийни де, тутуп ичине салдылар. Шоллукъда Жалавгъа ювукъ адамлар бары да ари ташландылар...

Мен билсем, бизден сонг Айбала Дадавну китабы Юсуп Гереевни кьаравунда кьалды... гъали Аткъайгъа сорап кьарайман, о да билмей бир зат да ону гъакъында. Дадавну ва ону китабыны кьысматы муна шулай. Шо гюн - бугюн бизин ишлер гъали де бара - дагъы да бара. Иш янгъыз Дадавда тьогюл, Зайналабит ва ону атасы Нугъайгъа бакъгъанда да, мени кьаравумда, бугюнлерде де немкьорайлыкъ узатыла, оланы да китаплары къайда, чыгъарылгъанмы? Къайсын бирин айтайыкъ...

*Салав Алиев
18/IX-1963 й.*

¹.»Айгъазини» толу тексти Къарланюртда яшайгъан Болатханов Амирден ва торкъалили Гебеков Акъадан язылып алынгъан.

ХУМТОРКЪАЛИЛИ ТЕТЕАКЪАЙ

Дадавну, мени эсимде, мечи бар эди. Ол сабанлар ярашдыра эди. Къашыкълар этип сата эди. Бек уста кюйде, гёрген адам къарап турар йимик къашыкълар этеген гиши эди. Мен янгылышмай бусам, айтардай мадарлы адам тюгюл эди. Малы-мюлкю барны айтма болмайман. Озьюню усталыгъы булан не затны сюйсенг, этер эди. Балталар, оракълар, чалгъылар. Юртда ондан башгъа уллу чары булангъы дагъы гиши ёкъ эди. Юртлуларыбыз ону абзарына барып, эсимде, балталарын чарлай эди. Сюйсенг, савутлардан хынжаллар, тапанчалар этип, заводларда этегенлеринден къалышмасдай не алат сюйсенг, этер эди. Ону сёзге, йыргъа усталыгъын, иттилигин айтмай къойгъанда, шу да таман тюгюлмю?

ЖЮНГЮТЕЙЛИ АТАЕВ АБДУЛМЕЖИТ

Бизин юртда Дадавну шиърулары ва йырлары бирев - биревден алып айтыла, къоллана юрюле эди. 1918 йылда бизин юртда Гьаркас фронтну штабы бар гюнлерде мен къызыл партизанланы буйрукъчусу эдим. Бизин арабызда гьар гюн дегенлей, Дадавну Н. Гоцинскийге ва Узун Гьажиге къаршы язылгъан йырлары йырлана эди.

1929 - нчу йылда мени «Дин комитетни» члени деп тутуп, айыплап, сибирлеге бакъдырдылар. Биз ондагъы дагъыстанлыланы арасында ахшамлар Йырчы Къазакъны, Айбала Дадавну ва олагъа ошагъан озгелени йырларын йырлай эдик.

КЪАЗИЮРТЛУ АБУЛАЙ САРСАКОВ

Дадав мени анама зукъари бола эди. Ол бизин юртгъа геле эди. Артда ол, гёчюп гелип, агълюсю булан 2-3 йыл турду. Бу революцияны алдындагъы йыллар болгъандыр. Бизин юртлулар ону усталыгъындан нечакъы бола буса да пайдаландылар. Ол агъачдан, темирден не зат сюйсенг, шону этип бере эди.

Арадан кёп де гетмей бютюн юртгъа белгиленди. Ону бизин юртгъа гёчмеклигини аслу себеби булай болгъарн экен: торкъалилени бир-бир тайпалары гьукуматгъа, гьакимлеге къаршы йырлар язгъаны саялы, ону юртун ташлап гетме борчлу этген болгъан.

Арадан кёп де гетмей, бизин юрт гьакимлер де озлени Дадавгъа ва ону йырларына разисизлигин билдирме башладылар. Шогъар да къарамайлы, Дадавну йырлары жамият арада шоссакъат яйыла эди. Ол йырларыны бир- экилерин магъа да берген эди. Мен де оланы, ону тапшурувун кюте тутуп, Бабаюрт, Хасавюрт юртларына элтип яя эдим. Ол о заманларда инг белгили йыравчулардан эди.¹

¹. Оьрде эсгерилген эсделиклени белгили алим, тарихи илмуланы доктору Адильгерей Гьажиев 50 - 60 йылларда язып алып, печатдан чыгъарма гъазир этген болгъан.

ТОРКЪАЛИЛИ БОЧУ БОЧУЕВ

Дадав Магъамматов бизин анабыз Умсакинатны уллу анасы – Ажабикени уланкъардашы болгъан. Оланы бир бирини къатнашыву гъеч уъзюлмей юрюлген.

Халкъ арада Дадав Магъамматовну аты аслу гъалда Айбала Дадав деп юрюлген. Дадав Аллагъ берген гючлю пагъмусу булангъы адам болгъан. Шиърулар, йырлар язагъан айтылгъан гючлю шаир болгъан. Ону халкъ аз сёйлеп, кёпню айтагъан, айтгъан сёзюнде табылагъан адам йимик биле болгъан. Дадавному жагъилликден берли йырчылыкъ пагъмусу булан бирге оьтесиз усталыгъы да болгъан. Агъачдан къашыкълар, чишлер, тарыкъ болса аякъ гийим, аса таякълар, оракълар ва башгъа тюрлю яшавда тарыкъ затланы этип яшагъан.

Анабыз айта туруп эсимде къалгъан, Жалалитдин Кьоркъмасов Франциягъа, Германиягъа яда башгъа тыш пачалыкълагъа бара буса, сумкасын Дадав этген агъач къашыкълардан толтуруп, булар булан таможнадан чыкъмагъа тынч бола деп, гетегенин айта эдилер.

Белгили къумукъ язывчу Юсуп Гереевни уланы Магъач магъа булай дей эди: атабыз Дадавному гъакъында китап язып чыгъарма сюе эди, кьой-магъанлар.

Белгили Юсуп да ва ону булан бирче Дадавному гъайын этеген башгъалар да туснакъгъа тюше ва олар булан бирче Дадавному сыйлы аты да, ону йырлары да унутулугъа салына.

Бизин анабыз айтагъаны бугюн, буссагъат йимик эсимде: Дадавному бир уллу сандыкъ толгъан язывлары бола, оьзю оьлген сонг ону язывлары уланы Умарны кьолунда къала. Умар да узакъ яшамай. Гитлерни давларыны алдында Анжи шагъарда авруп оьле. Умар тюпдеги Кяхулай юрт къабурлагъа гёмюлген. Умар оьлген сонг, Дадавному бары язывлары Умарны къатыны Патиматны ихтиярында къала. Бу замангъа олар Анжи шагъарны Первомай орамында мануфактурный фабрикагъа ювукъ боюнда яшай болгъанлар. Кавказ якъгъа фашист асгерлер ювукъ гелгенде, Патимат Дадавному бары языв варислигин, кёп санавдагъы документлерин турагъан абзарында алачыгъын къазып, метр ярым теренге сандыгъы - неси булан гёмюп яшыра.

Бизин анабыз, эри Умар айтып билеген Патиматханым хабарлап эшитген: Дадавному кёбюсю язывлары ону жан кьурдашлары анжили Петр Ковалевда ва таргъулу Жалалутдинлерде сакълана болгъан.

Белгили Сталинни заманында оланы туснакълайлар...Гелеген наслулар оланы танымасын, унутсун деп...

Шону учун бизин къумукъ халкъ оьзюню биринчи халкъ шаирин танымай тургъан. Бизин борчубуз Дадавному сыйлы атын «туснакъдан» чыгъарып, йырлары булан бирче халкъына савгъат этип бермек. Гележек наслулар олар булан оьктем болагъан кюйде.

ТОРКЪАЛИЛИ ТЕМИРХАНОВА САЛИГЪАТ

Мени ата юртум Торкъалиден Жалавдан къайры дагъы да хыйлы-хыйлы аты белгили инкъылапны якълавчулар чыкъгъан. Шоланы арасында лап башлап шаир Айбала Дадавдур.

Мени анам Вазипатны зукъариси Мурзаева Мукъминат (*Дадавну ювукъ къардашы*) айта туруп эсимде къалгъан. Айбала Дадав этген савут-сабаланы арасында ол агъач къашыкъланы шонча да уста этилген йыланни, гёгюрчюнню башына ошайгъан суратгъа къарап бек тамашалыкъ эте эдик.

Дадавну Анжи шагъарда турагъан къурдашы Азимге язгъан кагъызындан белгили болгъаны йимик, ол тапанча уста да болгъан. Шогъар шу тюпдеги сатырлар да шагъатлыкъ эте:

**Торкъалили мен Микаил оъзюмдюр.
Айтылгъан сен Азимге сёзюмдюр.
Тапанчаны танглап эт деп язасан,
Айт чы, досум, кимге къабур къазасан?**

* * *

**Йиберемен аргъып чыкъгъан танг булан,
Мен охуйгъан къайтып - къайтып къангынча,
Шо сёзюме таяв болсун тапанча.**

1904 й.

Гёресиз, Айбала Дадав – Микаил инкъылапчы гъаракатны лап да сабанчылары хозгъалывларындан башлагъанын. Шо йылларда юртубузну сабанчылары баш гётергенине шагъатлыкъ этеген Къоркъмаскъаланы онг ягъасында Хазар тебени уьстюнде этилген эсделик, 4 метр бийиклиги булангъы бийик этилген таш бар эди. (*Ону копиясын атлыбоюнлулар оьзлени юртуна элтип салды*). Бизин юртдагъын, чакъасын ташып, авдардылар. Гъалигилеге памятниклер къуюлгъан чоюн темирде орус ва арап гъарплар булан къумукъча булай язылгъан эди: «Дагъыстанны сабанчыларыны инкъылапчы ябушувларына эсделик».

Дадав этген тапанча, хынжал, савут-сабалардан къайры юртлуларыбызны тарыгъына чалгъы, сабан, тырнавуч, оракъланы да башгъа юртлардан гелип шо къуралланы ала болгъанлар. Шоланы да анам уллулардан эшитип бизге хабарлай бола эди.

А. Дадав Анжиде бир фабрикада ишлейгенде оъзюню асарларын, не буса да, яшырма суйген. Шону учун анамны зукъариси Котров орамда яшайгъан Мукъминат магъа айта эди. Уьйлени подвалына Дадавну сандукъ толгъан къольязывларын топуракъгъа гёмюп яшыргъанын. О заман яшлыгъымдан мен огъар къайда яшыргъанына агъамият бермедим.

Анам Вазипатны эркъардашы Дада Багъавутдинов агъач къомуз булан согъуп, Й. Къазакъныки булан бирче А. Дадавну йырларын усталыкъ булан йырлай эди. (*Огъар Салав оьзю ва атасы шагъатлар*).

Юртубузда бирдагы кьонгурав тавушлу йыравубуз Магьаммат Баматханов да юртлуларыбызны Дадавну йырлары булан йыбатгьаны магьа да белгили. А. Дадавгьа Дагыстанда биринчи болуп революцияны шаири дейген ат берилгенин. Дагы да уллуамайым булай дей эди: юртагы байыгьан (тирменлери ва кеп юзюм бавлары булангьы) далапчыланы кулаклар деп йыракъ сибирлеге йибериپ сюргюн этгенлигин, бу ишни оланы адамлары А. Дадавдан, ва Шахмурзадан гере болгьанлар.

А. Дадавну асарларын охусагьыз, ол юртагы байланы атларын эсгерип яза. О саялы болмагьа ярай Дадавну асарларын китап болуп чыкмагьа кьоймагьанлар.

Мен артда-артда билдим ону гьакьында 1925 – 35 - нчи йыллар жыйым китап болуп чыкмагьанын. Себеби де шо саялы болмакъ бар. Уллуамай о байланы, оланы атларын эсгере бола эди. Ол байлар гьалиги байлагьа ошамайгьанын да билесиз.

А. Дадавну сарынларыны арасында Уллуамай (Багьавутдин Дада дей эди огьар юртлуларым) сайлап азатлыкьны, мискинликни, кьул болуп турмакьны оьксюзлюгюн, ярлылагьа герти булан ялгьанны айрокьда, сайлап йырлай болгьан. Торкьалиде гьар тюрю мажлислерде оьзю Дадав йырагьандан кьайры, уллуамайым 1950 - нчи йылларда А. Дадавну йырларына, айрокьда тынгламагьа халкъ кеп сюе болгьан. Тамаша тюгюлю, бугюнлеге етгенче де юртубузну уллулары, орта яшындагьылар да, гьатта кьатын - кьызлар Дадавну сарынларын айтып хабарлайлар.

Бирдагы бир затны эсгерейим, эрим Арсанали Ибракьовгьа ону зукьариси Абдулмуслим амай берген суратда Торкьалиде 1925 - нчи йыл участка больница ачылагьанда Жалав юртгьа оьзю булан Ленинни соратниги азербайжанлы Нариман Нариманов булан гелген ва шо больницагьа шону атын да кьоя. Шо суратда яхшы кьарагьан бусам, Айбала Дадав да болгьандыр. Шо кьонакьланы алдында А. Дадав багьышлап оланы сыйлы атларына йыр йырагьан, юртлуларым айтып нече керенлер эшитгенмен.

Шо суратны суратны копиясын Адилгерей Гьажиевге тапшургьан болгьан музейге берсин деп. Бизден шо суратны копиясын бирев алып бермей кьойду. Сурат Торкьалини уллу орамында тамлагьа халчалар илип кьаршылагьанын суратлай эди. Эрим Арсанали о суратдагы кеп адамланы таний эди. Бирдагы, атам Темирхан Гьажи ва ону ювугьу Гебеков Акьа (олар экиси де башгьа - башгьа йылларда колхозну председателлери болуп ишлегенлер) Айбала Дадавну мечиндеги уллу чарны ва керюкню колхозну арбаларына ремонт, атлагьа маллар этмеге кьоллагьанлар.

А. Дадав оьзюню арт йылларында юртну халкъы «мени язывларымны ушатмай, байлар магьа салам бермей» - деп юртдан гетип, Чонтавулда, Кьазиюртада ва Темиркьуюда яшагьан. Ол авруп оьлгенде, Торкьали кьабурлагьа гёмюлген деп де айта эдилер.

ТОРКЪАЛИЛИ ИБРАКЪОВ АРСАНАЛИ

Гёрюп айтаман: Микаил Магъамматовну (А.Дадав) гъакъында белгили алим Адилгерей Гъажиев китап язмагъа хыялы бар эди, тек нетерсен, ол шо ишни ахырына чыгъып болмады.

Мен ол онгаргъан язывларын Салав Алиевге алып бардым. Ол да кёп хаталар бар деп, къайтарып берди. Адилгерейни гёзлери гёрмейгенде, оланы къумукъча яхшы билмейген адам онгаргъан болмагъа ярай. Адилгерей шо ишни артына чыгъып болмады, гечинди. Шо къольязывланы арасында Айбала Дадавгъа Дагъыстанны халкъ шаири деп Къоркъмасовну къолу да булангъы шагъатнаманы копиясы бар эди. Биз Дадавгъа багъышлангъан китап онгарагъанда шо шагъатнаманы архивлерде изледик, табып болмагъанда, Адилгерейни къызына айтып шо къольязывну алдыкъ.

Шондагъы документге гёре Айбала Дадавгъа 2/ X . 1925 йыл 4483-нчю номерли Совнаркомну къарары булан Магъамматов Микаилге (Айбала Дадав)

Дагъыстаны халкъ шаири ат берилген.

Огъар шагъат болгъан бирдагъы бир - нече документлер бар. Ону къыйынлы къысматына къарап Айбала Дадавгъа мен «талайсыз» деп ойлашдым.

Ж. Къоркъмасовну, П. Ковалевну, А. Абусупьянны, Ж. Атаевни, Юсуп Гереевни бир гюнагъсыз такъсырлагъанда, Дагъыстанны шо замангъы ёлбашчылары башлап Къоркъмасовну указын инкар этген буса да ярай. Эгер 1926 йыл Айбала Дадав оълмеген буса, гечге таба ону оъзюн де такъсырлар эди.

Бу ерде Айбала Дадаवनу от-ялынлы сатырларын эсгерейим:

**Къурдашлар!
Биз къатмасакъ, хав болабыз,
Къаттылашасакъ, тав болабыз.
Гъар-бир яндан гётерилсек,
Толпанлы денгизлердей сав болабыз.**

Йырчы Къазакъны къонгуравлу зенгине ошашлы тюгюлмю?

**«Эр уланлар намус салмай юрекге,
Къудратлы къуват гелмес билекге».**

Дадав шо сёзлеге, ювугъу Петр Коваленко да айтгъанлай, оъзюню «набат» тавушун къоша.

Багышлавлар

Акъай АКЪАЕВ

ДАДАВ МАГЪАММАТОВ БУЛАН ЁЛУГЪУВ

Яшдагъы яшавумну
Эсделик юртундаман.
Сагъынгъан Хумтавумну
Сагъынлы сыртындаман.

Тувмагъандыр бу сыртгъа
Терлемейли минежек,
Таянгъанлар бир бутгъа
Шону яхшы билежек.

Мен янгызман бу хумда.
Мунда сырдаш ой бола.
Ёлукъгъандай юхумда,
Сёйлей магъа Айбала:

-- Хошгелдинг, къапчыгъайлы,
Хоншу юртлу бырынгъы!
Гелтиргенинг багъыйлы
Сарихумгъа йырынгны.

Йыр яхшы зат, яза тур,
Яхшылыкъгъа йыр яшай.
Язгъанынгда таза тур,
Таза ерде йыр ошай.

Баш иесен не затгъа?
Негер боласан таяв?

Кимни миндирип атгъа,
Кимни къоясан яяв?

-- Сыры кёп Сарихумда
Сырым ачма базаман.
Инсан деген тухумдан
Ирис алып язаман.

... Сарихумну башында
Тазалыкъ не билине!
Ана тавлар къаршымда
Тазалыкъдай гёрюне.

Гюн де Сарихум тавну
Сагъынгъандай юрюйген,
Эсге сала Дадаву
Гюлдей таза юрегин.

Эшит, гюнеш, эшит, хум,
Къызгъан ошап мартенге,
Гелген ътесиз хошум
Къычырма бу эртенге:

«Шаир юрегим билсин,
Билсин оюм сав йимик.
Мунда тазалар минсин,
Айбала Дадав йимик!»

Тъалиги поэзия

Абдулмежит МЕЖИТОВ

КЪУНАН ЭДИК...

Къунан эдик...

Бу айланчыкъ ёлларда

Чаба ёрта ат болдукъ.

Бу барышны бузугъуна ичкына,

Тишлерибиз кыса,

Чакъсыз къарт болдукъ.

Бу девюрде биз гиеген гёлекни

Алдын тартса,

Арты сёгюлген.

Биз егилген бу бузулгъур арбаны

Гегейлери-тогъайлары тёгюлген.

Уста да ёкъ янгы арба этмеге,

Алда йимик оьгюз де ёкъ екмеге,

Уьубюз тура бизин чёкмеге,

Аркъалыкъгъа салма бугюн тирев ёкъ,

Багъана болуп къалма бирев ёкъ!

Айыкъ гъакъыл герек бугюн элlege.

Айыкъ гъакъыл болмай

Махлукъ бирикмес.

Бирикмеген эллер бир де эрикмес.

Магъаммат АТАБАЕВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

ВЁРЕГИЗ, ИНСАНЛАР, ВЁРЕГИЗ!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Ананы юрегин ярасыз;
Дюнъяда бир ана сама да
Баласыз къалмасын, баласыз!

Гъей барагъан, ялбараман мен сагъа:
Аналагъа яман гюнню ёрама,
Авлетинден айрылгъан анагъа
Авлетин сорама, сорама!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Атаны юрегин ярасыз –
Дюнъяда бир ата сама да
Баласыз къалмасын, баласыз!

Гъей барагъан, ялбараман мен сагъа:
Аталагъа яман гюнню ёрама,
Авлетинден магърюм къалгъан атагъа
Авлетин сорама, сорама!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Етимлеге яман сёз айтасыз,
Дюнъяда бир яш да, бир яш да
Атасыз къалмасын, атасыз!

Гъей барагъан, ялбараман мен сагъа:
Етимлеге ерсиз сёзюнг ёрама,
Атасындан магърюм къалгъан балагъа
Атасын сорама, сорама!

**Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Яшланы гюнагъын аласыз:
Дюнъяда бир яш да, бир яш да,
Анасыз къалмасын, анасыз!**

**Гъей барагъан, ялбараман мен сагъа
Етим яшгъа ерсиз сёзюнг ёрама –
Анасындан магърюм къалгъан балагъа
Анасын сорама, сорама!**

**Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!..**

Бадрутдин МАГЪАММАТОВ

МИНГКЮЛЛЮ

**Бёрю болуп улугъан,
Эгер болуп гъаплагъан;
Итлеринден ини этген,
Къабургъа чубугъундан ине этген:
Гийикни ялын буруп саплагъан,
Ярасына яри ямав къаплагъан;
Янгур сувлар агъартгъан,
Яшмын отлар къызартгъан,
Чум чишли, тал сюнкюлю –
Авлакъланы къойчу Аллагъы Мингкюллю!
Озью йимик янгыз гёрюп сени де,
Татыв алып гелегендей ашынга,
Аллагълардан от урлагъан Прометей
Къонакъ сама тюшмедими къошунга?**

**Оьленли аркъаларда
Минг къой бакъгъан Мингкюллю!
Гюренли ойтанларда
Минг от якъгъан Мингкюллю!**

Итлерини улувун
Сеземен чарслы гюнлер,
Сюйгенингни солувун
Гелтире магъа еллер...

Ахшамгъы чакъ кызарса,
Мингкюллюню минг очагъын гёремен...
Эртенги чакъ кызарса,
Айханумну къан кычагъын гёремен...

Агъмат ЖАЧАЕВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

БИЗ ГЕТЕРБИЗ

Акъ къанатын кыагъа туруп
Къувлар къалар – биз гетербиз.

Аргъып алгъа агъа туруп
Сувлар къалар – биз гетербиз.

Бизсиз ялкъар,кыырлар къалар,
Бойлар къалар – биз гетербиз.

Бизсиз болар харслар къалар,
Тойлар къалар – биз гетербиз.

Артыбызда биз юрюген
Ёллар къалар – биз гетербиз.

Артыбыздан узатылып
Къоллар къалар – биз гетербиз.

Яшасакъ да бир де гетмей
Къалар йимик – биз гетербиз.

Биз гетген сонг бизин эсге
Алар йимик – биз не этербиз?

Шейит-ХАНУМ АЛИШЕВА,
Дагъыстанны халкъ шаири

АНТЫМ БАР

Мени нем бар, нем бар, нем-
Къумукълугъум бар унем!
Тенгирден тув халкъым бар.
Тюзюм – тах, кёк – къалкъым бар.
Дагъыстаным, Таргъум бар,
Денгиз – дерья баргъум бар.
Бар тюрклюгюм – тюгенмес,
Ара бёлмей чала сес!
Мени нем де бар, нем де –
Айкъыз, Къоркъут Дедем де.
Оъзден Къазакъ йырым бар,
Асрулардан сырым бар.
Бар мени Минкюллюдей –

Минг гъасирет батырым,
Къара танглар къатгъанча
Минг сыр чече ятырым.
Минглеп тамурлар эшген,
Минг девюрде деврешген –
Сыйлы бийке атым бар.
Чатырашгъан дюньяны
Чал гемирген хатым бар,
Миллетимни минг дерти
Менде, деме, гъатым бар.
Азатлыкъны ёлунда
Арт бермесге антым бар...
...Мени нем де бар, нем де!

Супиянат МАМАЕВА

БИРЕВ ДЕ...

Йырларында
Мендей сени
Йырламагъан,
Йырламажакъ бирев де...

Терезенгде
Ел согъагъан макъамгъа

Мени йимик
Тынгламагъан,
Тынгламажакъ бирев де...

Биз бир керен оьтген,
Шо генг сокъмакыгъа,
Ялан яшдай,

Яшлыгына минг кьайта,
Абатларынг
Чёплеп алып гьар бирин,
Юрюмеген,
Юрюмежек бирев де...

Тун кьарангы гечем
Тангын тапгынча,
Кирпиклерин
Ябып болмай юхугьа,
Сени мендей

Гёзлемеген,
Гёзлемежек бирев де...

Кёкрегингде кёклер йимик,
Кёкюрейген юрекни,
Гьайлек йимик,
Гьарсиллетип гьар сагьат,
Сени излеп,
Мени йимик
Йыламагьан,
Йыламажакь бирев де!

Казим КАЗИМОВ

КЪАРТ ОРМАНЧЫ

Терек башда кьара кьаргьа тымыйгьан.
Бош гьоренде жымчыкь сирив буюкьгьан.
Акьлыкь басгьан табиятны гебиндей.
Агьачлыкьны бугьакь басгьан сувукьдан.

Кёклер, ерлер пыса адап-абдырап,
Кьылыч йимик кьагьрулу бу кьыш гюню.
Акьшылт сюзюк кёкте чыгьа бокьурап
Орманчыны очагьыны тютюню.

Агьач байлам алгьан кьартым догьагьа,
Кьош кюлайын чечген кьагьып сыртына.
Эки кьулач бичен салгьан сыйыргьа,
Тирлик тёкген тёледеги атына.

Кьол-кьолчукьну барлап боран олтура,
Печде ялын, кьырда сувукь кьутура.
Кьартым тунукь терезеге тигилген,
Кьартлыкьны мунг ойларына егилген.

Проза

Язывчуну 90 йыллыгына

Агъмат УСТАРХАНОВ

КЪЫЗ УЛАНЫ КЪУРДАШЫ БУСА

Ислам асгерден къайтгъанлы кѣп болмай. Не ишге тюшежеги де, къайда охума баражагъы да белгили тюгюл. Охумай чы ол къайдан къойсун, школаны яхшы битдирди, асгер къуллугъун да яхшы кютген, абуру да бар.

Эртен мен олагъа барып:

– Юрю, Иссисувгентге тойгъа барайыкъ, бир замангъы досунгну да гѣрерсен, – дедим. (Руманият баргъанлар ондагъы бизин къурдашлары къайыналары).

Билемен, Руманиятны гѣрмеге Исламны жаны да гъасирет. Дагъыны айтмай тогуз-он йыл бирче охугъанбыз. Меники масхара буса да, «бир замангъы досу» уланы гъали де рагъатсызландырып йибере.

Руманият юртда бирмен деген къызлардан эди. Толгъан орта къаркъарасы, ативлюгюн артдырагъан сюйкюмлюгю, гъакъылгъа таянган ачыкълыгъы булан шо къыз кимни де тергевюн тарта эди.

«Къызны юз гиши сюер, языву бирине тиер» дегенлей, Руманиятгъа умуту булангъылар юртда бар эди. Билмеслик этип къолдан чыгъарган Ислам да, башгъалары да иссисувгентли Таймасхандан бир де яман тюгюл.

Ислам да, Руманият да, мен де бир класда охуй эдик. Буса да Ислам бизден уллу. Гиччи заманында ата-анасы къотанлар сакълама гетип, яшны школагъа салмагъа кюй болмай геч тюшген. Шо саялымы яда гъакъылгъа терен гѣреми эдик, класдагъы яшлар Исламгъа тынглай эди. Уъстевюне ол бек исбайы бойлу улан да дюр.

Тогузунчудамы, онунчудамы, нечик де, бир керен «Бизин дагъыстан къызлар дослукъ юрютме (къурдаш-дос аралыкъ тутмагъа) бажармай йырып къоя» деген затны уъстюнде эришивлюк болду. Уланлары кѣбюсю шо якъны тутабыз.

«Къызлармы йырып къоягъан, уланлармы, къарайыкъ. Мен сизге шону ачарман. Ислам булан мен булай да къурдаш эдим, гъали герти къурдашлыкъ юрютежекмен, оъзю рази буса», – деди шонда Руманият. Класда гъали болмаса булай, бу къайдада ачыкъ лакъыр болмагъан. Шатлыгъындан шаркъ этеген жагъил яшлар Руманият шолай дегенде оъкюрюп къалды.

Кюлкю, масхара, къайтарыш соравлар. Исламны да, Руманиятны да къурдаш-дос аралыгъы шолай башланды. Баш вакъти класдагъылар Ислам болуп Руманиятгъа яда Руманият болуп Исламгъа кагъызлар язып, сайки, тюшюрюп тапгъандай охуп завх эте эди. Ким не айтса да, Ислам оъзюн саламат тута эди. Биз, уланъашлар, билдирмесек де ичибизден Исламгъа сукълана эдик.

Англашылмайгъан дарс болса да, булар башлап бири-биринден сорай. Байрамлагъа жыйылып бираз геч къалсакъ да, Руманиятны Ислам оздура. Айрылагъанда Руманият къолун бере. Шону да Ислам сыйлы савгъатгъа гысап эте.

Он класны битген сонг Выпускной вечер. Залда музыка оъкюре. Сарыны булан музыкасы бирче согъулагъан тангону салгъанда, башы къар йимик акъ болгъан географ Наби Эсенович де бийиме чыкъгъан. Вечерге шатлыкъ къошма сюеми яда аз ичген заты жагъил заманын эсге салгъанмы, ол бийий туруп тангону сарынын гёнгюрев эте.

Залдагъылар бийиме чыкъгъан Ислам булан Руманиятгъа къарайлар. Чакъырылгъанланы бирлери: «Муна арив жут» деп шыбышлай. Йыбав-йыр булан, биз школаны битдиргенлер, гече гетгенни, танг къатгъанны билмей къалгъанбыз. Агъач - аркъагъа чыгъып, гюнню чыгъывун къаршыламагъа сёйлешгенбиз. Муна, тарп-тарп болуп, уланлар-къызлар Агъач-аркъагъа тербендик. Биз аркъагъа чыгъагъан арба ёл булан барабыз. Бутум акъсакъ буса да, оьрге юрюме тюшсе мен биревден де артда къалмайман. Шат сёйлей туруп янаша гелеген Ислам да, Руманият да тувра чыгъагъан сокъмакъгъа бурулду. Башгъалар орталагъан бусакъ ярай, булар Агъач-аркъада. Айлана якъ юрекни къувандыра. Шатлыкъ учун ичген шампанское гъакъылын булгъатгъанмы, шонда Ислам къызны къучакълап оьпме сюйген. Руманият бир къарап къойгъан. Сонг Руманият: «Кимдир дослукъ юрютюп билмейген, уланлармы, къызлармы?» – дей.

– Геч, бугюн шатлыкъдан... булай... – дей Ислам.

Шо вакъти биз етишип барабыз.

* * *

Йыракъдан тавушу гелсе де, герти сюов булагъа бирине де гёрюнмей тура. Герти сюов гери къалса да, бири-бирин ташламажакъгъа булар шарт этген.

Институтгъа экзаменлер берсе де, не Ислам, не Руманият конкурсдан оьтмеди. Исламны асгерге алды, Руманият класыбыздагъы эки къызгъа къошулуп, совхозну фермасына савунчу болуп тюшдю. Асгерге гетеген

къурдашын Руманият оздурма да барды. Шо саялы буса ярай, «бир-бирин сые» деген хабар хыйлыланы авзунда эди. Ислам асгерден йибереген кагъызларда, Руманият къайтарагъан жавапларда буса къурдашлыкъ дазудан чыгып бир калима да болмай. Тюзю, кагъызлар кѣп сийрек геле эди. Айлар булан бѣлюнюп де къала. Заманы болмаймы, эринем, Ислам магъа да аз яза эди. Йыракъ Гюнтувуш денгизлерден гелеген кагъызлар жумалар гетип, ай айланып етише. Руманият Исламны асгерге оздургъанны да, кагъыз юрютегенин де дос-къардашы англагъан. Бу кызы амайларын жанындан артыкъ сые. Оьзлени учуз этмежегине амайлары да инана. Буланы агълюсюндегилер къачан да бир-бирине бек гьюрметли. Шо саялы да амалдан гелип амайлары кызашыны кепин бузмажакъ. Абдуллатип дейгени Руманиятны юрегин билмеге къатыны Балкъыятгъа тапшура. Руманият да бир затны яшырмай гелинине айта.

– Мен бир башлап Исламгъа кагъыз язмагъа да герекмен, – дей кызы. Башгъа уландан гелечилер гелгенде муну юрегинде Исламгъа бакъгъан сююв гъис уянгъандай бола.

Балики, кызыны татли гъислери къурдашлыкъны дазусундан чыгып, дос бавуна къонуш салгъандыр? Яда буса къурдашлыкъ борчун ахыргъа ерли кютмеге сюеми экен?

«Мен амайларыма артыкъ гьюрмет этемен, олар да мен суймейген затны этмежек. Иссисувгентден гелечилер гелген эди. Сен тез яз, магъа, шо тарыкъ», – деп яза кызы Исламгъа.

Кагъыз Исламгъа етише. «Сен тез яз, магъа шо тарыкъ» деген сѣзлени ол башгъача англай. Гертиден яза деп инанмай буса да ярай. Бир гезик десенг, Руманият агроном улангъа оьзюн тилей деп инандырып, сонг кюлеген болгъан.

Балики, гerti буса да инанма суймейдир? Балики, ону уллу сюювге умуту бардыр?

«Къалым сѣйлейгенде унутмагъыз, магъа да бир тизив костюмлер болсун, – деп, Ислам кызыгъа масхара жавап къайтара. Оьзюн Иссисувгентден тилейгенге къурдашы инанмайгъанны Руманият англай. Сѣзге авурлукъму яда сынап къарама сюеми, уллу сюювге умуту барны Ислам къурдаш-досуна англатма алгъасамай.

* * *

Руманият къурдашлыкъ борчун алив кютген, уллу сюювге умуту барны улан билдирмеген. Адамлыкъ борчун амайлары да кюте: кыйышывлу болгъан сонг ерин тапдырмакъны алив гѣргендир.

Кызыны тилейгенлер Иссисувгентде яхшы мадары булангъы агълю. Улан таксист болуп ишлей. Таныйгъанлар Таймасханны нече де макътай. Бир керен оьзю Руманият да минген ону таксисине. Озокъда, о заман бу хабар эсде-пусда ѳкъ, кызы школадагъы заман болгъан. Дагъысын чы не билсин муну, илиякълы сѣйлейгени эсинде къалгъан.

Арт вакъти кырыыйына заведующийи де минип, Таймасхан эки керен фермагъа гелип тура. Завферма ону алып гелеми яда завферманы ол алып гелеми. Нечик буса да завферма: «Таймасхангъа тенг гелеген улан районну ичинде уьч де ѳкъ», – деп ант эте бола.

* * *

Обзюме инанмай бусам мен машинимни бир де гъайдамайман. Гъали де инибиз Бадулгъа гъайдатдым. Алда кызардашым Абидат, артда Ислам да, мен де олтургъанбыз. Гёнгюбюз шат, Исисувгентге кюю булан йырлай барабыз.

Аргъан-теп токътагъан вакъти экенгеми, биз той бар абзаргъа етишгенде, ёлгъа чыгып кёп адам бар эди. Машинден тюшгенибиз булан Руманият бизин эс этип:

– Ислам! Нюргъамит! Хошгелдигиз! Къачан къайтдың?! – деп кычырып, баягъы ачыкъ гёнгю булан гелип къолларыбызны алды, кызардашым Абидатны къучакълады.

Исламны таныйгъан бир кыз ёлдашларына:

– Гей, она Руманиятны алдыңгъы досу! – деди. Айланадагъылар эшитди. Кёп гёзлер Исламгъа къарай. Ариде биревлер булан токътап Таймасхан болгъан экен. Ол да эшите. Исламны бираз кеби де бар. Ол гъали Руманиятны гёргенине сююнсе тюгюл, дагъы гъеч зат ойлашмайгъан йимик гёрюне. Энкейип къурдашыны къулагъына: – Тюзюн айт,насиблимисен? – деп сорай. Руманият, чыкыгъан гюн йимик иржайып:

– Почти ! – дей.

Таймасханны юреги биз барып тюшгенли лопуллай болгъандыр. Буланы алаша лакъырын, тамаша иржайывун гёрюп, ол обзюнден пурмансыз:

– Руманият, бери гел чи! – деп кычырды.

– Гъай, Таймасхан, мундамысан? Таныш болугъуз, мени школа къурдашым Ислам, – деди ол, баягъы ачыкъ гёнгюллю кюйде. «Бизин къумукъларда кызланы къурдашы болмай!» – деп кычырма суйсе де, эри кырыыйындагъылагъа чул бермей токътады.

– А-а, таныйман, таксист, больницагъа къардашымны гёрге барагъанда бир манат артыкъ алгъан эди, – деп, Ислам шо ерде масхара этди.

«Бир замангъы досу» деген затны анлагъанда муну авзундан не чыгъар деп къарагъанлар бир кюлю гётерип кюйду. Кюлюден гючлю савут боламы, Таймасхан ачувундан кызарып гетсе де, таныш болмагъа къол бермей кюйма кюй тапмады.

Согъула той. Ислам бек уста бийий. Къатыны-эрени булан зем этип къарагъан. «Кимдир?», «Къайдан гелген?» – деп сорагъангъа гъали:

– Таймасханны къатыныны башлапгъы досу, – деп англаталар. Обзюню гъакъылымы, башгъалар салгъан ёлму, бийип турагъан Исламны теберип, кыз булан Таймасхан бийий башлады. Биревлер кюлей, биревлер «тюз этмеди къонакъгъа» дейлер. Ёкъ, бираз тамаша болса да, Ислам ачувланмай, башгъа кызгъа суюдюм урмагъа узалып, тут терекден чубукъ гесек алды. Шо мюгълет ол Руманиятны гёрдю де, барып суюдюм урду. Ол да гюлдей болуп иржайгъан кюйде бийиме чыкъды.

«О-о, воллагъ, къонакъ улан утду!» «Один ноль!» – деп йиберди шонда бирлери. Оланьки масхара болма да ярай, Таймасханны ичи гюедир. Шолай гёрюне.

Ислам не сюе? Балики, геч буса да, Руманият рази буса, алып къойма сама хыялы ёкъмы?

Ёкъ, ол Таймасхан булан бир-биревге артыкъ базагъан ювукъ болма сюе. Гишини уьюн буза деген зат Исламны оюна да гелмеген. Сонг да ол айыпны оьзюне ала, уллу сюювге умуту барны къызгъа англатмагъан чы! Бу ерде Исламны тюз англаса биревге бир кемлик ёкъ. Англамаса?

– Сени чакъыра, – деп геле бир жагъил яш Исламгъа.

– Ким чакъыра?

– Баргъанда гёерсен.

Айланып чет абзаргъа, абзардан да ари тереклени арасына алып бара. Исламны жаны билгендей, бир иржая, бир ойлу сыпатгъа гире бара. Къараса, Таймасхан, уьч-дёрт досу-къардашын да онгарып, Исламны токъалама гъазирленген. «Ичмегенде оьзюнден яхшы, ичгенде оьзюнден бузукъ адам болмас» деп, юртлулары Таймасхангъа негъакъ айтмай экен.

– Я, къой тарыкъсыз затланы, гиччи яшлар тюгюлбюз, – деп, Ислам къолун узата. Къолун чу къайдан ала, шо ерде Таймасхан: – «Къайда алгъан эдим сенден бир манат», дей де, тах деп уруп йибере. Баягъы, о да ичген, бу да ичген. Алдын ерли буваргъан болма герек, эс тапма къоймай башгъалары да ура. Ислам да пайын къоягъанлардан тюгюл, буса да олар кёп, адыратып тура. Шо мюгълет биревлер айтып, мен де, зукъарим Гъажи де етишип барабыз. Къардашны тоюнда къалмагъар этме де болмай, иссисувгентлилеге итге айтмасны айтып, айып этдик. Юртгъа барагъан такси къаршы болду да, тойгъа гёрюнмеге кюю ёкъ Исламны да, къызардашым Абидатны да миндирдим.

Бу хабар Руманиятгъа етишмей къаламы, агъаргъан-къачгъан бети булан гелип, бир зат да айтмай таксиге ол да минди.

Руманиятланы орамыны башында Ислам да тюше. Булар аста юрюп баралар. Эри этген затдан илыгъып, школа къурдашына ол бир зат да сёйлемей.

– Руманият, «насиблимисен» дегенде, «почти» деп неге айтгъан эдинг? – деп сорай Ислам.

– Гёрдюнг чю нечик болду. Ичмесе артыкъ яхшы, ичсе уллу къыйын гелип къала.

– Талчыкъма... ташлар. Бугюн Таймасхан да, мен де бир-бирибизни англап болмадыкъ.

Уьюне етишгенде, школада охуйгъан заманында йимик, булар къол алып савболлаша.

Къызардашым Абидат шагъарда охуй. Экинчи гюн эртен тез мен ону автобусгъа етишдирме чыкъдым. Руманиятланы къабакъ алдында токътап Таймасханны таксиси бар эди.

Эсделиклер

«ГЁЗЮНГЕ КЪАРАП, ГЁНГЮНГНЮ БИЛЕ ЭДИ...»

Зубайыл Хиясовну эсгерип...

Камал АБУКОВ,
Дагъыстанны халкъ язывчусу

«Бийх... Болмагъандай болуп къалды инсан... Тюнегюн бизин булан эди. Бугюн буса къара ерге сыйындырып гелебиз», – деп тарлангъан гюн эсден таймай ва таймажакъ.

Кёк уруп, бавубуздагъы уллу терек яллагъандай болуп къалды. Къалкъыбыз чёкгендей, гъар гюн уьстюнден оьтеген кёпюрюбюзню сув элтгендей, адап-абдырап къалдыкъ. Юреклени дерт басды. «Таманыгъыз, Аллагъ булан эришмек – гюнагъ...» деп маслагъатлар этилсе де, арадан жумалар, айлар гетсе де, бугюнлерде-буссагъатда да гёзьяшларыбыз тамакълагъа тыгъылып тура.

Зубайыл Хиясовювугъубузну, сырдашыбызны къайтмас ёлгъасалдыкъ. Савболлашмай, ёлгъа салдыкъ. Неге тюгюл, мен гъали де Зубайыл арабызда ёкъ... деп турмайман. Аш хапмагъа тепсиге олтургъандокъ, Зубайыл эсге тюше, оьзюм де билмей, къолум телефонгъа узатыла, Зубайылны чакъырып уйренген къол. Ол къайтмажакъны, озокъда, билемен, ону уьстюне эрте-геч биз, ювукълары, баражагъыбызны да билемен... Энниден сонг тюшлерде ёлугъарбыз, айрокъда тангдагъы тюшлерибизде...

Ол хапарсыздан гетип къалды. Бизге шолай аян болду дагъы... Гъакъыкътда буса хапарсыздан болмагъан экен... Шо гъакъда да ойлашаман. Балики биз, къурдашлары, хантавлукъ этгенбиздир?

Тувгъан эрте-геч оьлегенни барыбыз да билебиз. Мунда къалгъан да ёкъ, къалажакъ да ёкъгъа да кёпден тюшюнгенбиз, амма Зубайылны гетивю юреклерибизни сувутду, жаныбызны инче тамурларын сызлатды. Эрте гетди... Кёп-кёп элге-халкъгъа шабагъатлы муратларына етишмейли гетди. Абзары-отаву чёгюлюп, дам-дагъыры чыгъып гетди. Оьз ожагъында яллап-гююп гетди. Булай оьлюм Зубайылгъа ошамай эди. Ягъы сынып гетди, артында дертлер къоюп гетди.

Зубайыл Хиясов тухумуна, элине-юртуна, анадаш къумукъ халкъыбызгъа чы нечик де, савлай Дагъыстангъа, Кавказгъа ва гъатта кёп миллетли Аресейге (Аткъай Россиягъа олай деп айтагъан эди...) аявлу

да дюр эди, тарыкълы-гъажатлы да дюр эди. Яратывчулукъ ягъындан да, адамлыкъ, къурдашлыкъ якъдан Зубайыл Хиясов тенглилерине де, жагъиллеге де уьлгю, намусгъа-ягъгъа низам болуп эсде къалды. «Я, Зубайыл болгъан буса...» деп энни кюстюнюп башлагъанбыз.

Аллагъ болсун, малайиклер балкъып яшайгъан кёклер болсун, ана топурагъы болсун – бары да биригип, базып-батып, инанып, Жанбекни уланы Зубайылгъа бир тюгюл, бир нече пагъму берген эди. Къолуна пагъмуланы кюлтесин тутдургъан эди. Артист, драматург, таржумачы, шаир ва лап да аслусу – режиссёр. Зубайыл Хиясовгъа касбу ёлдашлары да, айрокъда къаравчулар «халкъ режиссёр» деп ат такъгъан эди. Зубайыл герти гертиден де ана тилибизде бал татытып сёйлей эди, халкъыбызны асил къылыкъларын, адатларын эл арадагъы ёрукъну-ёлну оьтесиз яхшы биле эди – уьстденсув тюгюл, гёземеликге тюгюл – къаны-жаны сыйынып...

Уллулардан эшитген бир къысгъа маълуматны эсгерейим. Бырын заманларда он бир авлети булангъы къатын бир юртда яшап тура болгъан. Гюнлени бир гюнюнде, хатабалагъ болуп, ону гиччи уланы гечине. Барыбызгъа да белгили: къумукъ ана, баласына йыламай (халкъ гёреген ерде гёзьяш тёкмей, яс уйде олтурмай), амма ол амалсыз, абзарыны ортасына да чыгып, тобукъларын тююп, чачын-башын юлкьуп, адап-абдырап шагъалай эте. Сонг шонда тазиятны башын тутгъан уланкъардашы огъар къагъарлана. «Тез гир уйге, халкъгъа-элге оьзюнг де шарайып болдунг, бизин де урдунг ерге! Нете, сенден къайрылар гёммегенми авлетлерин?! Алдынгдан бир уланынг тайса да, уллу Аллагъны яхшылыгъындан, онусу къалгъан саппа-сав. Сабурлукъ эт, ягъынгны жый!» – деп айып этген. Йылап-улуп турагъан ана шо мюгълетде, сесгенип, эсин табып: «Мен гёмюлген балама сарнамайман, аявлу-гьюрметли амалым, Азирейил абзарымны таныгъангъа титиреймен...» – деп айтып, тез уйге гирген ва тынып-тымыйып къалгъан. Арадан кёп де гетмейли, бирини артындан биревюсю дегенлей, хатабалагълар болуп, дюньяда ёкъ аврувлагъа тарып, шо къатынны он да уланы да гёмюлген деп айталар...

Хиясовланы абзарындан агъа-инилерден лап башлап гиччиси Бадрутдинни сюеги чыкъды, сонг уллу агъасы Хиясны гёмдюк, энни буса Зубайылны парахат этдик... Шолай буюргъандыр... деп къоябыз дагъы... Амма бу ерде маслагъат булан, юрекlege сабурлукъ гелмей. Неге тюгюл де, оьлюмню алдын алма бола эдик деген гёкюнч къалды. Хантавлукъ этгенге ошайбыз. Бир жума алдын мен Зубайыл къурдашым булан энни «герти дюньядагъы» пагъмулу шаир Татамов Абдулгъамитни уланыны яхшылыгъында эдик. Къайтыгда экибиз де кюйсюз болуп турагъан уллубуз Ягъияев Магъамматсолтанны гёрме де гирип, сонг мен къурдашымны бизге, уйге тартдым. Бираз олтурдукъ, хам-хум да этдик. Эсде къалардай лакъыр да болмады, аякълар да айтылмады. Узакъ олтурмай: «Къой гъали, Камал, къайтайым, язылып битмеген передам да бар», – деп алгъасады. Мен де, тюзю, къаныгъып турмадым. Ахырынчы аякъланы урушдургъаныбызны, дагъы гёрюшмежегизбизни ким биле эди дагъы?..

Агълуюю Шамалаханум (жаны женнетде болсун, къонакъгъа къашы тююлмеген, ачыкъ юзлю, ёлну-ёрукъну билеген къатын эди...) гечинген

сонг, Зубайылны гёнгю бузулганы билине эди. «Алай десе де, абзарда эки де кызы бар, балаларыны балалары бар, иши-касбусу бар, досу-кярдашы бар, деп, мен оьзюм-оьзюме маслагъат эте эдим. Болса да, «ишден сонг бизге гирип гет!» деп айта бола эдим.

Зубайыл асил, илиякълы адам эди. Балики, юк болуп не этейим деп ёрай болгандыр... Ону ожагъында не болуп турагъанны, кызлары булангъы аралыкъларын билмей эдим чи дагъы...

Мен Гагаринни атындагъы орамда яшайгъан йылларымда Зубайыл булан биз хоншулар эдик. Кызлары Гулизар ва Аида мени гёзалдымда бойсалгъан, охугъан. Нече де асил, нече де уллугъа абур этеген авлетлер эди... Айтагъаным, магъа Зубайыл авлетлери себепли тарчыкълыкъда деген ой бирдокъ да гелмей эди.

Ондан къайры да, оьзю сырын-дертин ачмаса, мени биревге де: «Не гъалдасан? Ишлер нечикдир?» – деп къаныгъагъан мердешим ёкъ. Гъатта савлугъун да сорамайман: балики, гъалын-гюнюн аян этме суюмейдир... Сорамагъаным эни бек гёкюнемен. Шолайгъадыр дагъы «тирсеклеримни хабаман...» деп айтылагъаны...

Мен Зубайылны гёмегенде де айтдым: ол асиллигинден, (интеллигентлигинден), жыйнакълыгъындан ва гъатта оьзденлигинден гетди деп. Кант этмес учун... Къайгъыларын кысымларына бек кысыгъан кюйде гетди. Биз, кърдашлары, юртлулары, дос-кярдашы – ону арагъа алма тийишли эдик...

Зубайыл дертлерин, къыйынларын ювукъларындан, досундан-кърдашындан яшырып тургъанлыкъ обурлукъдан, хохайлыкъдан тьогюл – оьзюню къайгъысын оьзгелеге юк этмес учун болгъан. О – саламатлыкъны оьрлюгю, кылыкъны тазалыгъы...

Кылыкъны гъакъында айрыча айтма сюемен. Къайгъылы, юрек тамурланы юлкагъан маълуматланы аян этеген берилишлерде, сайки масала, Зубайыл Хиясов дин зиянчылагъа ян болгъан (орусча «пособничал») деп эсгериле эди. Гъакъыкъатда буса о ялаябыв экени аян болду. Къабурларда сёйлейгенде де, мен шо уятсыз пикругъа кършы экенимни халкъны алдында айтдым. Янгыз мен тьогюл – кёплер айтды! Сав болсунлар. Гертилей де, – дедим мен къабурларда, – Зубайыл Хиясов яратывчулукъ ёлда кёплеге ян-ёлдаш, кърдаш болду, заманын да, юрегин де кыызгъанмай кёмек этип, тюз, гъалал ёлгъа салып яшады. Яхшы амаллы, таза кылыкълы болмагъан буса, Зубайыл Хиясов савлай Дагъыстан халкъны азатлыгъы учун жан берип гетген Уллубий Буйнакскийни ролюн сагънада пасигъ кюйде ойнап болмас эди. «Ойнады» деген сёз бу ерде гелишме де гелишмей, неге тьогюл де, ол ойнамады – Уллубий оьзю болуп къалды. Уллубийни гъакъында ойгъа тьошсем, мени гёз алдыма Зубайыл ювугъум даим геле эди... Шо рольну З. Хиясовгъа Гъамит Рустамов негъакъ тапшурмагъан болгъан экен. «Мен гюнагълыман» деген мени повестиме гёре («Я виноват, Марьям») салынгъан спектакльде де Зубайыл ювугъум баш игит Жамалны ролюн бек тизив ойнады. Язып болсам да, шо рольну мен оьзюм де о даражада уста ойнап бажармас эдим...

Пьесаларын сагънагъа онгармагъа Зубайыл Хиясов кёплеге кёмек этген. Магъа да: «Къатын къалмагъал» деген комедиямны ол обтесиз къужурлу онгарып бажарды. Алты керен премьеры болмакъ – сийрек иш!

Ол ытгерген юбилейлер, байрамлар... Оьзюне тьогюл – оьзгелеге!

Зубайыл Хиясовну яратывчулукъ пагъмусу барлыгын мен эсгерген эдим. Аз-маз тьогюл, уллу пагъмусу бар эди! Арадан кёп йыллар ытсе де, ону «Огъ, къатынлар, къатынлар!..» деген комедиягъа-концертге ошагъан спектакли гъали де гёз алдымда, «Гъарсиллек» деген поэмасы, шиъру байламлары эсимде...

Зубайыл Хиясовну язывгъа мекенли пагъмусу бар эди. Амма ол оьзюню къысгъа оьмюрюню аслу пайын оьзгелени ишлерин тьозелтмек учун аямай чачып турду. Зувап болсун! Ону чомартлыгын биз унутмажакъбыз...

Зубайылны кёп-кёп тизив, макътавгъа, абур-сыйгъа тийишли хасиятлары бар эди. Лапдасы – оьзю этген къуллукъну эсгере-бетлей турмай эди. Этеген ишин де назланып, башын базарлап этмей эди – кюлкю-масхара булан бир чёп чакъы да тьогюл зат йимик этип-кютюп къоя эди. Ону бет тутагъан, хохаягъан кюю де болмай эди. Таза юрекли, ачыкъ юзлю, рагъмуну ва ювукъ-ят деп къарамайлы, инсанны гёнгюн аяп болагъан адам эди.

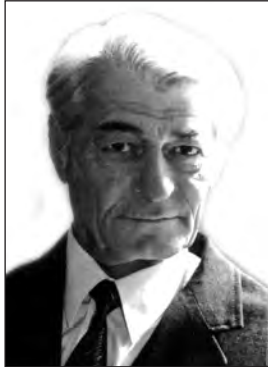
Дагъыстан милиция оьзлер этген чапгынны «Блестящая операция!» деп телевидениеден къувлутуп айта турду. Уъч пацанны тутмакъ учун бронетранспорт (танк) негер тарыкъ эди? Яшап турагъан уйлерин яллатмагъа, хоншулагъа ерли пасатлыкъ этмеге не гъажатлыкъ бар эди? Гюнагълыланы, яравсузланы уьстюне барма къоркъгъан... оьзлени жанын бек аяп бажаргъан... Уьстевюне, Зубайылны да айыплап сёйлеп турдучулар. Сайки, «Чыкъ, къолгъа гел!» – деп буваргъанда, уйден чыкъмагъан деп. Бек тизив этген, эркеклик этген! Не гюнагъы, не хатасы болса да, авлетлерин от-ялынны ичинде де къоюп, башын къачырагъан атадан ата боламы? Бизин ювугъубуз игит кюйде, къумукъ кюйде, милли намусну ер этмейли жан берген.

Тюзю, эсделиклени битдирип болмайман. Зубайыл, оьзюню гъакъында савлай китап язса да, кёплюк этер адам тьогюл эди... Шу ерде эки-уъч сатыр къошайым: Зубайыл масхара-тогъушувгъа ытесиз уста эди. Ону масхараларына бетлешив, ыпкелев гъеч къошулмай эди. Ол адамны гёнгюн аяп бажара эди. Сонг да, Зубайыл оьзгелер йимик: «Ишлер нечикдир?», «Не этип турасан?», «Уьйде-ожакъда не гъал бар?» – деп, неде буса, башгъа тюрлю увакъ-тюек суаллар берип турмай эди. Неге тьогюл де, ол гёзюнге къарап, гёнгюнгню биле эди.

Зубайыл Хиясов эл арада болсун деген эрен эди. «Мен барман чы, мен барман!» деп, ол тёшюн чыгъарып, башын кёкге чююп юрюйген адам тьогюл эди. Маслагъатгъа гъазир ёлдаш, гюнчюлюксюз къурдаш эди.

Ювугъубуз яйда гёмюлдю. Энниден сонг «бириси йыл...», «ону бириси йыл» дербиз дагъы... Сав турсакъ, озокъда. Энни къалгъан оьмюрню де не татыву бар? Зубайыл йимик жанынг-къанынг бирикген къурдашларынг къалмагъан сонг...

Зубайыл ХИЯСОВ

АТАМНЫ ВАСИЯТЫ

Олегенде хоншудагъы бир супу
Васиятын этди, жыйып барын да,
Багъалады абзарын да, уьюн де,
Гъисаплады бавундагъы ярын да:

– Артым-алдым минг манатгъа этерсиз,
Таза уьч йыл охутарсыз уьстюмде,
Мен оьлгенде сакъал кьойсун, кир гийсин,
Гюнагъ тюгюл, йылагъыз, деп кюстюндю.

Гъар жумагюн кьабурума гелигиз,
Уллугюнлер садагъамны этигиз.
Гёзден тайсам, тайдырмагъыз гёнгюлден,
Ахыратда ярыкъ болсун бетигиз.

Къара юзлю гелсин мени уьстюме,
Йыл битгинче тайпабызда той этген.
Мени йимик къара ерде ер тапсын,
Яхшы болду шу тайып, деп ой этген.

...Къартны гёмдю, этди артын-алдын да,
Сакъаллар да кьойду, гийди къара да.
Авлетлери этмеди деп айтгъанын,
Артыкъ сёзлер айтылмады арада.

...Атам! Атам! Этмегенсен васият,
Кирлер гийме, сакъаллар да кьоймагъа.
Недир, ата, садагъа да, секет де...
Тек гелмеген шо гъакъда бир ой сагъа.

Яс тутсун деп этмегенсен васият,
Айтмагъансан гъайван-маллар сойсун деп,
Мен оьлгенде йылагъыз деп, буварып,
Айтмагъансан тойланы да къойсун деп.

Сени сёзюнг етген магъа йыракъдан,
Сени булан оьктем бусам ярайман.
Кагъызынгны къан ёлакълар къаралтгъан,
Васиятны йимик охуп къарайман.

Сен язасан:
Тюзюн тувра айтыгъыз,
Намусугъуз сатмагъыз бир гюнлюкге,
Уйге гелип, пап-парахат ятмагъыз,
Намарт болуп гертиликге, тюзлюкге.

Адамлыкъдыр адам этген адамны,
Адамлыкъны аявлама билигиз,
Адамлыкъны аявлайгъан эрлеге,
Балдан татли болсун сизин тилигиз.

Насигъатынг болду бизге васият,
Асырап акъ тёшеклерде оьлмединг.
Сен оьлгендей оьлмек – насип адамгъа,
Тюзлюк учун ябушувунг бёлмединг.

Бу яшавну минг ёлу, минг сокъмагъы,
Къайсы ёлгъа тюшсем, шагъра ёл экен?
Магъа багъып узатыла нече кьол,
Къайсын тутсам, сен тутардай кьол экен.

Къурдашлар да арта мени янымда,
Артгъан булан этмей магъа таманлыкъ.
Таза буса намусум да, ягъым да,
Мен оьктеммен. Шо да магъа бир яллыкъ.

Бу дюньяда къалма тувмай бирев де,
Гезик етсе, магъа да гъеч къалмакъ ёкъ.
Эркеклердей яшап, оьлюп гетмесе,
Элни-халкъны гьалаллыгъын алмакъ ёкъ.

Бу яшавну минг ёлу, минг сокъмагъы,
Терслерине тюшсем, бармакъ хабаман.
Васиятынг булан гетсем юрекде,
Тар сокъмагъым генг ёл болуп табаман.

Яш болсанг да сынагъансан яшавну,
Яшавумда ёлунг булан гетермен.
Оьлегенде менден сонггъу яшлагъа,
Мен де шолай васиятым этермен.

МЕНИ ЖАВАБЫМ

**Бир-биревлер магъа айта болалар,
Билмейсен деп кърдашлыкъны пайдасын,
Тута бусанг, уллудан тут ювукъну,
Хайырлымы, тергеп къарап къайдасын.**

**Гъар кърдашдан пайдаланма къара дей,
Гъар танышдан умут эт дей бир затны,
Зат чыкъмасдай кърдашлардан ари къач,
Башгъалыгъын бил дей кърнандан атны.**

**Мен айтаман танышлагъа булай деп:
Кърдашлыкъда сююв тарыкъ инг алда,
Етмиш керен янгыртса да ишлерин,
Яман кърылыкъ алышынмай кърп гъалда.**

**Кърдаш тарыкъ тюз юрекли болмагъа,
Алданмагъыз яшавну бир гюнюне,
Разимен мен осал атгъа мингенче,
Кър кърнанны башын тутуп юрюме.**

* * *

**Жаны аяп оъзю йимик юзлени,
Биревлер бар кърбан этген жанларын,
Биревлер бар, оъз жанларын аявлап,
Юз минглени акъдыргъан ал кърнларын.**

**Биревлер бар, башын гесип алса да,
Тарыкъ ерде тюзюн айтып къратагъан.
Биревлер бар, онгай буса башына,
Арпа экмекге ата юртун сатагъан.**

* * *

**Дюнъяны бары сырын билип, айлагъа,
Юлдузлагъа багъып ёллар салабыз.
Тек бир-бирде бирче яшап турагъан
Кърдашланы сырын билмей къралабыз.**

* * *

**Биревлер бар сув тапмайгъан ичмеге,
Биревлер бар гечив тапмай гечмеге,
Биревлени кърдашы кърп, досу кърп,
Биревлеге ёлдаш ёкъ сыр чечмеге.**

АНАНЫ ДЕРТИ

Къарт терек бар ортасында абзарны,
Салкъынлыгы айлананы толтургъан,
Терек тюпде, батып терен къайгыгъа,
Бир къарт къатын дёрт бюкленип олтургъан.

Ким гюнагылы бу ананы гъалына,
Дертлерине кимдир дертлер къошагъан.
Не саялы бу ананы юреги
Къайгы басып, гюнгюрт гюнге ошагъан?!

Эл намусу учун эри оьлгенде,
Бешикдеги бала булан къалгъан ол.
Бала оьсюп, улан болгъан, эр болгъан.
Анасыны даим гёнгюн алгъан ол.

Къайгыларын унутдуруп, уланы,
Ана юрек яшав ёлгъа кюйленген.
Кёпден берли гёзленген гюн етишип,
Уллу тойлар булан улан уйленген.

Уйленген... Тек умутларын чорт уьзюп,
Къагъру къысмагъ къысгъан гене ананы.
Мукънатисдей тартып тили къатынны,
Ата юртдан ари чыкыгъан уланы.

Гетген улан... Ана учун оьлген ол,
Оьлмесе де, оьлген йимик не башгъа...
Бош абзарда буюкыгъан къарт анагъа
Шо къарт терек къалгъанмы экен ёлдашгъа...

* * *

Ювугъумсан, тек ювукълар боламы,
Мурады бир, кылыгы бир болмаса,
Гъалал ашым ашайман. Сен турмайсан
Гъарам затдан киселеринг толмаса.

Ювугъумсан. Ёкъ, ёкъ, гъали тюгюлсен,
Ювукълукъну мен юрекден ёяман.
Сорагъангъа: «Ювугъунгму шо яш?» – деп,
«Тюгюл хари, юртлубуз», – деп къояман.

БИР ШАИРГЕ

Гюнню де кьоймайсан, чыгъа деп эртен,
Арта деп ахшамлар артына тавну,
Айны да, яп-ярыкъ эте деп оьрден,
Ахшам чакъ гъашыкълар гезейген бавну.

Сюювню гъакъында язасан гъаман,
Къызларынг юлдузлар, чачлары бурма.
Шо къара гёзлени язгъанынг таман,
Гёк гёзлю къызланы юрегин ярма.

Бюлбюлню кьоймайсан ачмагъа гёзюн,
Макътай деп, амалсыз, йырлама болмай.
Язны да язасан, ёкъ сагъа сёзюм,
Сен язмай чечек де, уьлкю де къалмай.

Уллу иш этесен, тав-ташны макътап,
Гъайбаты сенсиз де белгили болгъан.
Эс этмей, англамай гетесен таптап.
Адамны юрегин, байлыкъдан толгъан.

МАКЪТАВ БОЛСУН ЭЛИМЕ

Асрулар, наслулар боюнда,
Макътала гелгенсен Дагъыстан!
Досунг ким, ятынг ким, оюнгда,
Айырып билгенсен, Дагъыстан!

Ач гелсе, геч гелсе, къарамай,
Къонакъгъа тепсингни кьургъансан.
Мысгъыллап гелгенге, сорамай,
Тийишли къапасын ургъансан!

Иран шагъ, тюрк солтан, Темирлан,
Елеме чапдылар, Дагъыстан!
Тюзюнгде, тавунгда даимге,
Кёрлерин тапдылар, Дагъыстан!

Кёп тюрлю миллетни барын да,
Айрылмас дос-къардаш этгенсен.
Давларда, явларда уьст гелип,
Гъар заман муратгъа етгенсен.

Гене де суюдюлер сынама,
Оьрлюгюнг, бирлигинг, Дагъыстан!
Бир урса, беш уруп душмангъа,
Барлыгъынг билдирдинг, Дагъыстан!

Къылычлар сувуруп гелмегиз,
Биз ярбыз, къылычлар батмайгъан!
Асрулар боюнда сыналгъан,
Нартларбыз намусун сатмайгъан!

Ана тил – алтын хазна

Абдулкерим САЙИТОВ,
Дагъыстан илму центрны
оър илму къуллукъчусу,
ДР -ны билим берив
тармагъыны ат къазангъан
къуллукъчусу.

КЪУМУКЪ ТИЛДЕ ОБЗГЕ ТИЛЛЕРДЕН АЛЫНГЪАН СЁЗЛЕНИ ТЮЗ ЯЗЫЛЫШЫ

Къумукъ тилде гъалиге ерли чечилмеген яда толу чечилмеген масъалалар бар. Шо масъалалар, биринчилей, авуз тилде къумукъ тилни орфоэпиясы (*тюз сёйлее*), языв тилде орфографиясы (*тюзъязые*) ва пунктуациясы (*токътав белгилер*) булан байлавлу. Бизин охув китапларыбызда, чебер китапларда, къумукъ тилде чыгъагъан печат къуралларда, радио ва телевидение берилишлерде гъар-тюрю ян-гылышлар ёлгъа йибериле. Олар, гюнден гюн кёп болса тююл, аз болмай, шо буса тилибизни сакълав ва оьсдюрюв йимик агъамиятлы масъалалагъа уллу четимликлер тувдура. Бугюн биз шоланы алдын алмакъ муратда, уьстюнде токътап, тилилму гёзден ахтарып, себеплерин ачыкъ этип, бир ёрукъгъа, низамгъа салып, сёйлев ва языв нормаланы мекенлешдиреген къайдалаланы токъташдырып иш гёрюп турабыз (бу тема мени Дагъыстан илму центры тасдыкъ этген уьч йыллыкъ план темам; биз ону, гележекде янгыртылып, толумлашдырылып чыкъма герек орфография сёзлюкню гёзалгъа тутуп, къумукъча язып турабыз). Ишни мукъуятлы кютмек, бирликге гелмек учун, тилилмучулар, муаллимлер булан пикру алышдырмакъны тийишли гёрдюк. Озюгда, бу масъала «очаргъа салынып» чечилеген масъала тююл, буса да къумукъ тилни билеген, сюеген, ахтарагъан гъар ким де шу ишде, оьзюню пикрусун айтып, ортакъчылыкъ этгенни сюебиз. Шо себепден бизин илму ишибиз къумукъ тилни орфографиясыны проекти гысапда, бёлюклеге бёлюнюп, «Тангчолпан» журналыбызны бетлеринде чыгъарылажакъ.

Бу ишде биз гъалиге къолланып турагъан орфография сёзлюклени ичделиклерин савлай гери урмайбыз, реформа этмейбиз. Булай реформа Дагъыстанны Гьукуматыны янындан комиссия къурулуп этиле. Шо ишге геришив ишлер башлангъан. Биз шо комиссияны ортакъчысыбыз (*уьюрюбюз*).

Шу макъалада къумукъ тилге оьзге тиллерден гирген сёзлени айтылышы ва язылышы гъакъында сёйлене.

Къайсы тилни де лексика байлыгъында оьзге тиллерден алынып къолланагъан сёзлер белгили ерни тута. Гъалиги къумукъ тилде арап, фарс, орус тиллерден, орус тилден таба оьзге Европа тиллерден алынган

хыйлы сёз кьоллана (бир-бир диалектлерде ерли тиллерден гирген сёзлер де кьоллана, масала, гьайдакъ, тавтюп диалектлерде дарги тилден гирген сёзлер бар). Бугюн кьумукь адабият тилде оьзге тиллерден алынып кьолланагъан сёзлени санаву савлай кьумукь тилни лексикасыны 25-35 % -ин тутуп токътай. Шо сёзлени санаву тилде арта, демек, кьумукь тилни гьалиги заманда лексика байлыгъын артдыривда шу гьал аслу ёл болуп токътай. Оланы бирлери оьз тилинде нечик языла буса, кьумукь тилде де шолай языла, айрокъда арт вакътилерде гиргенлери; бирлери кьумукь тилни ич законларына кюрчюленип языла. Буланы тюз язылышын бир кьайдагъа гийирип бажарылмай. Буссагъатгъы девюрге оьзге милли тиллерде де ахтарывчуланы арасында бу масъалагъа гёз кьаратывлар кьыйышып гелмей, бир ёрукъгъа салынмагъан.

Белгили йимик, кьумукь алфавит орус алфавитни кюрчюсюнде кьабул этилген. Кьумукь алфавитдеги бары да гьарплар эки де тилде бир йимик языв белгилер (графика белгилер) булан бериле буса да, олар англатагъан авазланы арасында кёп башгъалыкълар бар, айрокъда тутукъ авазланы арасында. Бугюн орус ва кьумукь эки тилни янаша уйренивню натижасында (двуязычие) кьумукъланы авуз тилинде ва язывунда кёп кьадарда хаталар тувулуна.

А. Халидов оьзюню 2014 -нчю йылда Грозный шагъарда чыкьгъан «Мычыгъыш тилни орфография нормаларын низамгъа салывну проекти» деген китабында «Алынгъан сёзлени язылышы тилде нечик айтыла буса, шолай язылма герек», – деп яза (бу ердеги ва гелеген гёчюрювлер – бизинки. – С. А.). Авторну бу сёзлери кьумукь тилни бугюнгю гьалына да кьыйыша. Арт вакътилерде айры-айры чебер асарланы ичинде ёлугъагъан, тилде эркин кьолланагъан орус тилден гелген ва гелип турагъан сёзлеге бугюнге кьыйышагъан процессге йимик кьарамагъа тюше, неге тюгюл халкъланы дюнья оьлчевюнде социал-экономика, маданият, инчесаният, илму аралыкълар, гьалиги алдынлы технологияланы кьоллав, техника, спорт терминлени халкъара оьлчевде кьолланышы бары да халкълагъа ортакъ. Шоланы бирлерин биз гёчюрюп кьоллай бусакъ да, бирлерин гёчюрюп болмайбыз, алынгъан кюйде кьоллама борчлубуз. Булай сёзлер тилни бай этсе тюгюл, ону ярлы этмей.

Бугюн халкъны умуми билим даражасы артгъан, кьумукъланы, айрокъда шагъарлы кьумукъланы орусча сёйлевю орус тилни нормаларыны дазусундан чыкьмай. Демек, арт вакътиде тилге гелеген сёзлени, ал вакътилерде йимик, кьумукь тилни законларына кьыйышдырып, алышдырып кьолламакъланы маънасы ёкъ. Масала, **компьютер, интернет, сайт, сервер, файл, факс, офис**, фирма ва ш. б. сёзлер кьумукъланы тилинде орус тилде йимик айтыла ва языла. Оланы эсги кьайдалагъа кьыйышдырмакъланы бир маънасы да ёкъ: бугюн **опис, пайл, пирма** деп бирев да айтмай.

Тюпде кѳумукъ тилде шолай сѳзлени язылышыны кѳайдалары бери-
ле.

1. Ерли тиллерден гелген сѳзлер, арап, фарс тиллерден гелген сѳзлер фонетика принципге гѳре (кѳумукъча айтылагъан кюйде) языла: **хуцири, мичари, ханц, китап, себеп, касбу, илму, муаллим, ренк, мурат** ва ш. б.

Э с г е р и в. Кѳумукъ тилде сѳзню ахырында [д], [б], [г] авазлар кѳолланмай. Арап ва фарс тиллерден гелген сѳзлени ахырындагъы шо авазлар оъзлени сангырав жутларына айланып айтыла ва шолай да языла: **т, п, к**, амма шолай сѳзлер тюрленип, эки созукъну арасында кѳолланса, шо тутукълар янгырав жутларына айлана ва шолай да языла: **китап – китабы, мурат – муреды**, тек бир-бир сѳзлерде шолай алышыныв болмай: **Мурат – Мураты, ренк – ренки**. Бу кѳайдагъа орус тилден гелген сѳзлени язылышы бойсынмай: **доклад – доклады, клуб – клубу, митинг – митинги** ва ш. б.

2. Орус тилден гелген сѳзлени язылышы эки аслу кѳайдагъа таби бола:

2. 1. Кѳумукъ тилге тезден гелип, ону аваз кѳурулушуна кѳыйышып битген сѳзлер кѳумукъча айтылагъан кюйде языла (фонетика принцип). Масала: **педире, кампет, газет, картоп, пуржун, кепек, сигарет, машин**.

Шулай сѳзлени арасында бирлери арт вакътилерде, айрокъда яшоърюмлени тилинде, орус тилде йимик айтылып кѳолланып башлагъан. Биз суйсек де, суймесек де, бара-бара бу сѳзлер орус тилде йимик язылма да язылажакъ (тилде язывдан авуз сѳйлев таъсирли болуп токътай). Булай процесс оъзге тиллерде де юрюлюп тура, ону токътатып болмай. Шо себепден кѳумукъ тилде бу тайпа сѳзлени эки тюрлю айтылышы ва язылышы гъалиге сакъланып тура. Масала: **карават - кровать, паннуз - поднос, поч - почта, сумавар - самовар, панар - фонарь, квартир - квартира, кас - касса, тон - тонна** ва оъзг.

2. 2. Кѳумукъ тилге шартлы кюйде XX -нчы юз йылны 30 -нчу йылларырдан башлап 60 -нчы йылларына ерли (мунда мекенли йылны токъташдырып болмай) яшав аралыкълар, политика, экономика, илму, техника, маданият ва башгъа тармакълар булан байлавлу сѳзлер, айтылышында башгъалыкълар сакъланса да, орусча нечик языла буса, кѳумукъ тилде де шолай языла: **социализм, коммунизм, комсомол, партия, бюро, авиация, блокнот, вокзал, архитектор, ателье, агроном, бригадир, комбайн, доклад** ва ш. б.

Бу кѳайдагъа гѳре Б.Гъ. Бамматовну артда чыкъгъан сѳзлюгюндеги орус тилден алынган сѳзлени язылышын англатагъан айры-айры кѳайдалар гючюн тас эте. Масала:

1) эки бир йимик тутукъ авазгъа (лл, мм, сс) битеген сѳзлерде бир тутукъ языла: **клас, метал, грам** (уъстдеги кѳайдагъа гѳре олар оъзюню орус тилдеги язылышын сакълай: **класс, металл, грамм**);

2) орус тилден алынган сѳзлени ичинде [а] аваз йимик айтылагъан о гъарп болса, язылышында о сакълана: **помидор** [памидор], **подвал** [падвал], **носилка** [насилка], **локомотив** [лакаматив], **поэма** [паэма], **политика** [палитика] ва ш. б.

Эсгеривлер.

1. Орус тилде **-ск** гесекге битеген шагъарланы, юртланы атларына тутукъ авазгъа башланагъан къошумча къошулса, **-ски** деп, **-и** къошулуп айтыла ва шолай да языла: **Буйнакск – Буйнакскиге, Мурманск – Мурманскиде, Каспийск – Каспийскиде.**

2. Орус тилде **-ист** гесекге битеген сёзлерден къошумча къошулуп этилген сыпатлыгъы булангъы белгилевчю сёзтагъымлар къумукъ тилге бар кююнде алынмай, алынса да, «родда» гелишив не айтылышда, не язылышда сакъланмай: **коммунистическая партия – коммунист партия, социалистические идеи – социалист идеялар, капиталистическое государство – капиталист гъукумат.**

3. **ь** белгиге битеген орус сёзлер къумукъ тилде баш гелишде язылышын сакълай, къошумчалар къошулгъанда, **ь** белги тюшюрюле: **печать - печатча, тетрадь - тетрадни, учитель - учителден.**

Бу ерде булай затны эсгерме герек: **ь** ва **ъ** белгилер къумукъ тилде янгъыз айырыв къуллукъну кюте (тек орус тилден гелген къалын аваздан сонг [л] авазгъа битеген бир нече сёзде йымышакълыкъны гёрсетмек учун **ь** белги сакълана: **фестиваль – фестивальда, роль - рольгъа, толь – тольну; модалъ сёз).**

Гъасил этип айтсакъ, къумукъ тилге орус тилден гелген ва гелип турагъан сёзлер къумукъланы бугюнгю сёйлев тилинде нечик айтыла буса, шолай язылма да герек:

Э с г е р и в. Орус тилде оъзлерде [а] йимик айтылагъан, тек **о** язылагъан сёзлер, бир-бир **ь** белгиге битеген сёзлер бу къайдагъа гирмей: **помидор, политика; [тетрат] – тетрадь, [печат] – печать.** Бу эсгеривню аслу маънасы – охувчуланы ана тилге уйретивде эки де тилде къолланагъан шулай сёзлени язылышында бирликни сакъламакъ, дагъы ёгъесе булгъавур бола; оланы айтылышындагъы башгъалыкъланы муаллим яшлагъа англатма герек.

160

ПЕРВЫЙ
НАРОДНЫЙ
ПОЭТ
ДАГЕСТАНА

ДАДАВ
МАГОМЕДОВ

МАХАЧКАЛА 2016

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

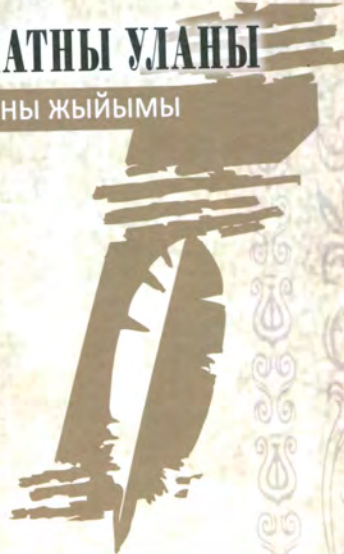
Тангчолпан №1 2017

Айбала Дадав

МЕН МИКАИЛ МАГЪАММАТНЫ УЛАНЫ

ЙЫРЛАРЫНЫ ВА ШИЪРУЛАРЫНЫ ЖЫЙЫМЫ

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке